

Hamit Bozarıslan: Bazı Karşılaştırma Unsurları: Ermeni ve Yahudilerin Yok Edilmesi

Posted on 30/03/2017

1915-16 yıllarında Ermenilere yönelik kitlesel imha ile ilgili her düşünce, on yıllardır iki soruya çarpıyor: Ermenilerin imhası nasıl gerçekleşebildi? Ve neden, yaklaşık doksan yıl sonra Türk resmî makamları olanları *haklı göstermeye* devam ediyor?

Bu sorular üç tamamlayıcı, ancak bununla birlikte farklı seviyeye indirgenebilir. Bilimsel olan ilk seviyede söz konusu olayı inşa etmek, diğer deyişle, onu gerçekleştiği bağlam içine yerleştirme, tekilliği içinde izole etme ve ulaştığı yapısal dönüşümleri anlamaktır. Tarih yazımına ilişkin ikinci seviye yoruma ve bir dereceye kadar, olayın kendisinden sonra ortaya çıkmış kayıp ve kazançlar ışığında yeniden üretimine ilişkindir. Son olarak, üçüncü seviye etik seviyesidir: 1915'i haklı gösterebilir miyiz?

Bu sadece Shoah'ya ilişkin çalışmalar için söz konusu değildir. Eğer bundan böyle Shoah'yı tüm serinkanlı araştırmanın *olmazsa olmaz* koşulu olan mükemmel bir "ahlâki tarafsızlık" ile ele alabiliyorsak, Shoah'nın ortaya çıkarttığı etik sorunlara itiraz edilmediği ve saptırılmadığı içindir. Ancak Shoah'nın *etik olarak* haklı gösterilemez olduğunu baştan kabûl ederek, Nazilerin imha sonucuna varan karar alma süreçlerini anlayabilir, arşiv belgelerini tartışabilir, araştırma desteklerini, örneğin sözlü tarihi de oraya katmak üzere genişletebilir, veya ayrıca Hitler ya da diğer üst düzey Nazilerin Yahudilerin imhasında kişisel sorumluluğunu tartışabiliriz.

Ermenilerin imhası konusunda, böylesi bir yöntem izlenmesi zor, zira 1915'in haklı gösterilemezliği hakkında etik konsensus halen ulaşılamaz bir noktada. Bundan resmî Türk Tarih yazımı çok büyük ölçüde sorumlu, çünkü bu söylem "açıklamak" ve meşrûlaştırmak,

“tarihleştirmek” ve desteklemek arasındaki sınırları tanımıyor. Bu söylemin savı basit: 1915’te, Rus kuvvetleriyle işbirliği yapan Ermeni devrimci komitelerince varoluşu tehdit edilen Osmanlı Devleti, Ermenilerin bir kısmını (Türk kaynaklarına göre 1.300.000 olarak tahmin edilen bir nüfustan 700.000 kişi) nakletmek zorunda kaldı. Nakledilenlerin yaklaşık yarısı (300.000) doğal sebeplerle veya silâhlı çetelerin saldırıları sonucu öldüler. Bu kayıpların sorumluluğu, bir savaş içinde bulunduğundan, nakledilenlerin hayatlarını koruma imkânına sahip olmayan -ki Müslüman vatandaşlarınınkini koruma imkânına da sahip değildi- devlete ait değildir.[\[2\]](#)

Burada araştırmaya ilişkin olmayan bir mantık tarafından empoze edilen ve etik ve bilimsel olarak kabûl edilmez olan bir sosyal-Darwinist paradigmanın söz konusu olduğunu baştan belirtelim. Etik bakımdan bu paradigma sorunludur çünkü bir grup menşeli militanların devrimci faaliyetleri veya “ihametleri”nin salt Ermenilik kimlik özelliğine indirgeyerek, bu grubun bütününe ulus için bir tehdit oluşturduğunu ve bundan hareketle naklini meşrulaştırdığını ileri sürmektedir. Aynı şekilde araştırmacı, nakli emreden erkin bu naklin gerçekleştiği koşullardan sorumlu olmadığını kabul noktasına gelmektedir.

Bu bir tuzak-paradigmadır, zira araştırmacının vardığı sonuç ne olursa olsun, negatif, diğer bir deyişle saptırılmış bir tarihleştirmeye sebep olmaktadır: ya araştırma gerçekten devleti tehdit etmeye yetecek ağırlıkta devrimci eylemler olduğunu gösterme noktasına gelmekte, ve dolayısıyla Ermenilerin naklinin meşrû olduğunu kabûl etmek zorunda kalmakta, ya da -Türkçe yayımlanan çalışmaların okumasının beni ikna ettiği üzere- bu faaliyetlerin hiçbir zaman devleti tehdit edecek kadar önemli olmadığını kanıtlamakta, ancak eğer durum böyle olmasaydı naklin meşrû olacağı, hattâ başka topraklarda ve başka zamanlarda daha da çok meşrû olacağını kabul etmek zorunda olmaktadır.

Ancak bu paradigma aynı zamanda bilimsel açıdan da kabûl edilemez niteliktedir. Gerçekten de sosyal-Darwinist bir kalıbın mahkûmu olan araştırma, ihamet gibi bir kavramı, bir araştırma nesnesi olarak oluşturulması gereken politik, sosyal ve ideolojik bir konstrüksiyon

olarak değil, objektif, şeyleşmiş bir kategori olarak almak zorundadır. Bundan dolayı kitlesel bir suçu toplumlararası ve/veya etniler arası ilişkiler, çoğunluk olduğu kadar azınlık milliyetçiliklerinden... toplamda, kendinin olan bütün sorunsallardan hareketle analiz etmeyi kendine yasaklamaktadır.

Bu makale bir yandan etik ve bilimsel kaygılarla, sosyal-Darwinist paradigmayı reddetmeyi, bu sorunsalları rehabilite etmeyi ve Osmanlı İmparatorluğu Ermenilerinin imhası hakkındaki tartışmaya katkıda bulunmayı istemektedir.[\[3\]](#) Bunlardan hareketle, aynı zamanda 1915'in tekilliğini ve diğer "kitlesel suçlar"la[\[4\]](#) karşılaştırılmasına imkan veren özelliklerini anlamayı diliyorum.

KİTLESEL SUÇLARIN MEŞRULAŞTIRILMASI OLARAK SOSYAL DARWİNİZM

Alman milliyetçiliğinden çok farklı olan nazi anti-semitizmi,[\[5\]](#) bir "kurtarıcı"[\[6\]](#) teolojik bağlamdan olduğu kadar "kan" mistisizminden, biyolojik temizlik ve kendinden önceki sonsuz İmparatorluk'tan da güç alarak tarihsel bir arka plan üzerinde gelişir.[\[7\]](#) "Hitler'in sihri" ile Raymond Aron'un daha 1939'da kavradığı[\[8\]](#) modern bir bürokrasinin kombinasyonu bu mistisizmi etkili bir imha makinesi ile donatmıştır.[\[9\]](#) Christopher Browning'in araştırması bu bürokrasinin geniş bölümlerinin, istemli olarak ne kadar, aslında kendilerini aşağı gören bir "sihir" e hizmet ettiğini gösteriyor.[\[10\]](#)

Osmanlı İmparatorluğu, etkinliği bölünme ile çelişen bir bürokrasiye sahipti, ancak mistik-ırksal bir söylemden yoksundu. Taner Akçam'ın[\[11\]](#) altını çizdiği gibi, tarihsel, dinî ve/veya plüri-seküler mistik bir temelden kaynaklanan bir ırkçı düşünce 19. yüzyıla kadar kendilerini çok dilli ve çok inançlı Üçüncü Roma olarak görmeye devam eden Osmanlılar'da hiçbir zaman mevcut olmadı. Diğer gayrimüslim topluluklar gibi *cizye*'ye ve buna bağlı olarak yapısal bir aşağılanmaya tâbi olmalarına rağmen, Ermeniler Osmanlı kenarının esaslı bir bileşenydiler.[\[12\]](#)

Avrupa'ya dağılmış Yahudilerin aksine, Doğu Anadolu Ermenileri sayısal çoğunluğa sahip olmasalar da bölgesel bir grup oluşturuyorlardı. 19. yüzyıl boyunca, milliyetçi devrimci hareketlere hayat vermeden önce, diğer Hıristiyan topluluklar gibi, aynı zamanda özgürleşme, Müslümanlarla hukuki ve politik eşitlik talepleri ifade etmişlerdi. Babıâli Avrupalı güçlerin baskısı ile, Berlin Kongresi'nin (1878) hemen ertesinde Hıristiyanların statüleri ile ilgili reformları gerçekleştirmeyi kabul etmiş ise de tebaasını sınıflandırmak konusunda bir Türk-İslam mantığına da kaymıştı. David Kuchner'in çalışmalarının gösterdiği gibi[13] Sultan II. Abdülhamid döneminden itibaren, Türklerin son sığınağı olarak Anadolu fikri ortaya çıkmıştı.[14] Bir kale inşası ile Türklük "merkez"inin güçlenmesini hedeflerken, Panislamizm Araplar, Arnavutlar ve Kürtler arasında bazı ayrıcalıklı katmanlara imtiyazlı statüler vererek periferiden bu merkezi güçlendirmeye hizmet ediyordu. Ermenileri bir bölgesel, dinî ve dilsel azınlığa dönüştüren iki unsur böylece ortaya çıkıyordu. Yani, Ermeniler ile devlet arasındaki uyuşmazlık aslen toprak merkezli bir uyuşmazlıktı.[15]

Diğer bir deyişle, en azından kaynağında, Ermeni sorunu, dünyadaki diğer azınlık ve/veya etnik sorunlar gibi halkların bir zımnî sözleşme çerçevesinde emperyal yönetiminin yıkılmasına gönderme yapıyor. Bu eşitsiz sözleşme, şiddet ve kitlesel zorlama risklerini azaltmıyordu, ve işlemek için, bir "uygarlık yasası"na ve kenarın özerkliğine ihtiyacı vardı. Jean Leca'nın önerdiği gibi, milliyetçiliğin ortaya çıkışı bu sözleşmenin, yerini politik nitelikte bir diğeri almadan, yok olması anlamına geliyordu.[16] İlkesel olarak politik olarak belirlenmiş bir topluluğun üyeleri arasında eşitlik getirmesi gereken, tebaadan yurttaş geçiş, İmparatorlukta "uygarlık"ın sonuna işaret ediyordu ve geçmişten daha fazla şiddet yaratıyordu, zira, her grup için, önemli olan toprak üzerinde kontrol tekeli ve kendi halkının homojenleştirilmesini sağlamaktı.

Eğer bu esaslı ayrıma rağmen ve bir kitlesel suçun cezasız kalmasının kanıtını teşkil etmesinden öte[17] Ermenilerin 1915'te imhası ile Shoah arasında bir karşılaştırma mümkünse, sebep güçleri ortaya koyan organisist algılamada aranmalıdır. Bu güçler, gerçekten de, toplumsal sürekli olarak diğer yapılardan, *gaspçı* veya *düşmanlardan*

artılacak biyolojik bir yapı olarak ele alıyordu. Her ikisi de kahramanlar ve sadece sabitlendikleri misyondan sorumlu dahiler lehine toplumsal sözleşme fikrinden uzaklaşıyordu.

Hannah Arendt'in bir ifadesini kullanacak olursak, "aydınlıkta çalışan gizli örgüt"[\[18\]](#) İttihat ve Terakki'nin misyonu dinî ve/veya dilsel olarak homojen bir topluluk yaratmaktı. İttihatçı ideolog Ziya Gökalp'in açıkça ifade ettiği gibi, Turancı İmparatorluğun inşasının ilk aşaması olan bu topluluk, Türklere Kızıl Elma rüyasını, diğer deyişle dünya hakimiyetini gerçekleştirme imkanını vermeliydi. Nazi partisi örneğinde ise, sonsuz bir İmparatorluk ve aryan arılığına geri dönmüş bir topluluk oluşturmak söz konusuydu. İmparatorluk fikri, insanlığın geçmişte sahip olduğu gibi çoğul evrensel bir varlığa değil, bir "biyo-güç"[\[19\]](#) başkalığı tanımlama, ve bundan hareketle, ötekini biyolojik olarak sınıflandırmak ve sınıfını düşürme gücüne gönderme yapıyordu. "Eğer soykırım modern kuvvetlerin hayali ise, diyor Michel Foucault, bu eski öldürme hakkının bugün geri dönüşü değildir; gücün hayat, tür, ırk ve nüfusun kitlesel hareketleri seviyesinde oluşu ve uygulanışı nedeniyledir."[\[20\]](#)

Pichot'nun gösterdiği gibi, organisizm Nazi sisteminde politik sentaksın yerine geçmektedir. Toplumsalın bütünü savaşı bir faaliyete indirir. Birey kendini savaş meydanında gerçekleştirir ve güçsüzler aleyhine ırkı içinde hayatta kalmayı başarır. Biyolojik beden olan üstün ırk da içine sızmaya çalışan aşağı ırklardan savaş sayesinde arınır. Himmler'in de söylediği gibi "doğal ayıklanmanın sonuçlarıdır: Binlerce yıldır yaratılan bir ırkın torunları... Doktrinimizi hatırlayalım: kan, ayıklanma, sertlik."[\[21\]](#) Bu algılama her çeşit insani ve sosyal ilişkiyi bir sonsuz arındırıcı ve sonuç olarak yıkıcı bir projeye tâbi kılar. Nazi rejimi diğer yandan Almanya'da özürülleri ve eşcinselleri, işgal altındaki topraklarda önemli sayıda "Slav"ı ve savaş esirini yok edici bir makine şeklinde işlemiştir.[\[22\]](#) Nazi biyo-gücü sadece bir tek ırkı (ulusu değil) yönetici olarak ve bu ırk içinde de sadece "efendileri" tanır.

Neredeyse eskatolojik bu çeşit bir mistisizm Osmanlı İmparatorluğu'nda yoktur. Aynı şekilde, Türkleştirme açıkça İttihat ve Terakki'nin hedeflerinden biri olsa da

Müslümanlıktan tam olarak ayrılmamıştır ve kendini ırksal olarak tanımlamaz. Ancak sosyal-Darwinizm İttihatçılar arasında tamamen yok değildir. Türklük/Müslümanlık ve Ermeniliği değişmez bloklar olarak inşa eder ve pozitif ve negatif soya çekim olarak, “ezilmiş üretkenler” ve “ezen sömürenler” şeklinde karşı karşıya getirir. İşte 1915’te Diyarbakır valisi Dr. Reşid[23] hatıralarının birinci basımının sansürlenmiş bölümünde şöyle yazmaktadır:

“Hızlı bir gözlem mazur ve mazlum ilan olunan bu Ermenilerin, baskıcı ve el koyucu olarak teşhir edilen Kürtlerin ürünlerini sahiplenerek zenginleştiklerini göstermeye yetecektir (...) Köylere ve topraklara sahip ve genellikle şehirde oturan (bazı) Müslümanlar, Müslüman unsurun kanını emmek için Ermenilerle birleşmektedir.”[24]

Böylece dinî çoğunluk ve azınlık arasındaki ilişkiler açıkça ters çevrilir; “gaspçılar”ın içine sızdığı blok olarak Müslümanlar hakimden hakimiyet altındakine dönüşür; “etnik-sınıf” haline getirilen Ermeniler, hakimler olarak sunulur. İttihat ve Terakki’nin İçişleri Bakanı ve daha sonra sadrazam olan Talat Paşa da Ermenileri sömürücü ve nankör bir blok olarak tanımlamaktadır:

“Vatanın bütün yararlı şeylerini paylaşan bu halk, onun kederlerine ve yüklerine asla katılmıyordu. Ülkenin mutluluğundan da, ızdıraplarından da çıkar sağlıyorlardı; vatan için hiçbir savaşa katılmadılar ve bu uğurda bir damla kan dökmediler. Tersine, savaş zamanlarında ticaretlerini sürdürüyor ve taahhüt işlerine giriyorlar, çok para kazanıyor ve iyi ya da kötü günlerde rahat ve huzur içinde yaşıyorlardı. Bu lütuflara teşekkür olarak şimdi çoğunluğu oluşturan nüfusu kovmak ve bağımsızlıklarını elde etmek üzere Osmanlı vatanının bir parçasını koparmak istiyorlar. Tarih, bu çeşit bir nankörlüğün bir eşini yazmamıştır.”²⁵

Avrupa anti-semitizmi ile benzerliği ve hatta tamamlayıcılığı göze çarpan bu savlar,[26] güncel Türk tarih yazımı tarafından sürekli olarak kullanılmaktadır. Ermeniler İslam

topraklarının “tefecileri” ve “göçebeleri” olarak tanımlanır: “Ermenilerin vatanı doğdukları yer değil, beslendikleri, yerli halkı kolayca sömürebildikleri yerdir.”[\[27\]](#)

KİTLESEL SUÇTA NİYET VE TEŞKİLATLANMA

Açıktır ki, Shoah’da olduğu gibi Ermenilerin yok edilmesinde de bu sosyal-Darwinist telakki bir kitlesel suçun cürüm gibi değil de, olumlu atavizmin vücut bulduğu tabii olanların, olumsuz atavizmi temsil eden egemen olanlara haklı cevabı gibi değerlendirildiği entellektüel ve psikolojik çevreyi üretmektedir. İşte bütünüyle bu çevre, bir kitlesel suç işlemeki “niyetle”[\[28\]](#) ilintili sorgulamaları, bu suçun hayata geçirilmesine dair süreçlerle ilintili sorgulamalardan ayırt edilemez hale getirir.

Erkin doğasıyla soykırım “niyeti” ve fiili arasındaki bu eklemleme Shoah örneğinde açık biçimde kurulabilir.[\[29\]](#) Gerlach’ın[\[30\]](#) Yahudilerin yok edilmesi kararının alınmasında bizzat Hitler’den başlayarak Nazi üst düzey yetkililerinin oynadığı asal rolü pek çok belgelendirmeye gösteren son çalışmaları, 1941’den itibaren Alman rejiminin kitle kıyımı niyeti taşıdığına dair hiçbir şüpheye yer bırakmamaktadır.

Ermeni felaketi örneğinde, tartışmanın benzer bir sonuca ulaşmaktan çok uzak olduğunu Zürcher belirtmektedir: “Teşkilat-ı Mahsusa’nın kayıtlarının ortadan kaldırılmış, İttihat ve Terakki’ninkilerin ise kayıp olması, bunların felaketteki dahlini şüpheye yer bırakmayacak biçimde kanıtlamayı imkansız hale getirmese de, epey zorlaştırmaktadır.” Fakat Zürcher şöyle devam eder: “En azından benim kanaatimce, merkezî olarak kontrol edilen bir Ermenileri yok etme siyaseti vardı ve bu İttihat ve Terakki tarafından başlatılmıştı.”[\[31\]](#) Sonuçta kurucu dokümanlar ortada olmasa ve ulaşılabilir Türk arşivleri araştırmacıların çoğuna kapalı olsa da,[\[32\]](#) var olan önemli sayıda metin ve tanıklıklar göstermektedir ki bazı Osmanlı idarecileri savaş zamanı koşullarından Ermenileri grup olarak yok etme noktasında faydalanma *niyetini* haizdiler. Ya doğrudan yok etme politikasının mesulüdürler ya da tehcir

kararının fiilî uygulanmasının sistematik bir kıyım dönüşmesinden sorumludurlar.

1915'in tek yasal fiilî olan tehcir kanunuyla başlayalım. Yaygın inanışa karşın bu yasanın metninde Ermenilere tek bir atıf yoktur. Yasa, "devletin bekası ve kamu düzeninin korunması" için savaş zamanında orduya karşı girişilen tüm direniş faaliyetlerini "şiddetle ve derhal bastırmaları" için kamu otoritelerine izin vermekte, onları bununla "yükümlü" tutmaktadır. Yasa aynı zamanda "eğer askerî ihtiyaçlar öyle gerektiriyorsa" tüm "ordu, tümen ve alay komutanlarını, gerek bireysel gerekse grup halinde casusluk yaptıklarından ve ihanet ettiklerinden şüphelenilen tüm kasaba ve köy ahailerini yerlerinden etmek, başka yerlere yerleştirmek" noktasında yetkilendiriyordu.[\[33\]](#) Fakat bu yasanın uygulanması sadece Ermenilerle ilgili olmuş, "ihanelle" suçlanabilecek asker kaçığı yüz bin civarında Müslüman kapsam dışı tutulmuştur.

Zaten bir kısım İttihatçı yönetici hiçbir sıkıntı duymadan ve gururla bu yasanın onlar için Ermenilerin ölüm durağı anlamına geldiğini ifade etmiştir. Bu noktada Diyarbakır valisi Dr. Reşid'in tanıklığı sarihtir:

"... bir hekim olmam bana milletimi unutturamaz. Reşid bir hekimdi ve tabipliğin gerekliliklerine uygun davranmak durumundaydı. Ama her şeyden önce Reşid bir Türk olarak doğmuştu (...) milliyetin diğer her şeyin önünde gelir. (...) doğu Ermenileri (bize karşı) o kadar celallenmişti ki eğer memleketlerinde kalırlarsa bir tek Türk bir tek Müslüman sağ kalmazdı (...) o zaman kendi kendime şöyle dedim: ey Doktor Reşid önünde iki seçenek var. Ya onlar Türkleri temizleyecek ya da Türkler onları. Bu iki alternatif arasında kararsız kalamazdım. Türklüğüm hekimliğimi bastırdı. Dedim ki, onlar bizi ortadan kaldıracığına biz onları ortadan kaldırmalıyız (...) eğer tarih beni bununla yargılsa kabul ederim. (Lakin) başka ulusların bana dair yazdıklarına ya da yazacaklarına güler geçerim."[\[34\]](#)

Kavgamı Türkçe'ye çeviren, İttihatçı (sonra Kemalist) gazeteci Hüseyin Cahit, ki karar

mercilerine her iki rejim sırasında da çok yakındır, tehcir emri “korkunç (ama) vatan için elzemdi,”[\[35\]](#) der. 1919 İstanbul mahkemesinde 1915’in mimarları arasında sayılan Teşkilat-ı Mahsusa üyesi Dr. Nazım, “bu girişim Şark sorununu çözecekti”[\[36\]](#) demektedir. Genç ve kırılğan Ermeni cumhuriyetinin başkenti Erivan’da savaştan sonra verdiği bir söylevde, İttihat ve Terakki’nin üç yöneticisinden biri olan Enver Paşa’nın kardeşi Halil Kut da aynı görüşü savunmaktadır:

“Ey zalim bir padişahı (Sultan II. Abdülhamit) devirmek ve mutlu ve hür bir vatan kurmak için işbirliği yaptığım Ermeni milleti!

Ey vatanım en korkunç ve acı dolu günlerini yaşarken onu yok etmeye ve düşmanın tutsağı yapmaya çalıştığından dolayı *en son üyesine kadar yok etmeye çabaladığım* Ermeni milleti. Eğer siz Türk vatanına sadık kalsaydınız, sizin için elimden gelen her şeyi yapardım. *Lakin bir kez daha bazı şuursuz komitacıların peşinden gidecek olursan ve Türk vatanına ihanet etmeye yeltenirsen yurdunuzu kuşatan ordularına emir veririm ve dünya üzerinde bir tek Ermeni bırakmam.*”[\[37\]](#)

Bu yok etme niyeti İstanbul’da 1919’daki yargılamalar esnasında dönemi yaşayan kimileri tarafından da doğrulanmıştır. Mesela, idarenin soruşturma komisyonuna verdiği tepki dolu yeminli ifadede -bildiğim kadarıyla Türkiye’nin resmî tarihçileri bu belgenin gerçekliğini tartışma konusu yapmamıştır- Üçüncü Ordu’dan General Vehib şöyle yazmaktadır:

“Ermenilerin katli ve yok edilmeleri, mallarının yağmalanması ve haczedilmesi İttihad’ın merkez-i umumisinin aldığı kararların sonucuydu. Mukarrer bir program ve mutlak bir kasd tahtında yapılan işbu mezalim (...)”[\[38\]](#)

Daha önce de belirttiğim gibi, niyet meselesi kitlesel suçun örgütlenmesi ve hayata geçirilmesinin merkezî bürokrasi tarafından yapılması ile ilintilidir. Hilberg, Kershaw ve Browning’in çalışmaları Shoah’nın Almanya toprakları dışında ne kadar da Nazi

bürokrasisinin ayrıntılı çalışmasıyla örgütlendiğini ortaya koymaktadır.[\[39\]](#) Pek çok vakada gaz odalarının kullanılması gerekli bile değildi, polis ve ordu birliklerinin caniliği cehennemi bir çalışma temposuna ulaşılmaktaydı.

1915 yılının Osmanlısında imparatorluk bürokrasisi bütünüyle düzensiz bir durumdaydı. Bu onların söz konusu dönemde tamamen yararsız oldukları anlamına gelmez, bunun da ötesinde tehcir edilenlerin başına gelenler konusunda bilgisiz de değillerdi. Bu tezadın nedeni basitçe idarenin genelde İttihat ve Terakki'nin özel örgütü Teşkilat-ı Mahsusa'ya ve onun komitacılarına tâbi kılınmış olmasında yatar.

İhtilalci bir komitenin üyesi anlamına gelen komitacılık terimine dair bir komitacının verdiği tanım, bu İttihatçı fanatiklerin ruh halini yansıtmaktadır.

“Komitacılık kimilerinin sandığının aksine yağma ve soygun demek değildir; tam tersine müfrit vatanperverliğe komitacılık denir. Komitacı ise, tehlikeden korkmayan, yaşamı dahil sahip olduğu her şeyi vatani için feda eden kişidir. Eğer gerekiyorsa vatani ve milleti için yakar, yıkar ve acımadan öldürür. Biz de durum öyle gerektirdiğinde böyle davranmışızdır.”[\[40\]](#)

Bu teşkilat ve hesap genelgeleri ile katliam sahneleri tarafından sarılmış kabusvari evrene dair şimdiye dek hiçbir ciddi araştırma yapılmamıştır.[\[41\]](#) Teşkilatın, Ermenilerin yok edilmesinin hemen öncesinde toplu halde serbest bırakılan[\[42\]](#) adi suçluların da katılımıyla önemli ölçüde güçlendirildiği bilinse ya da Bahaeddin Şakir ve Dr. Nazım gibi önemli figürleri tanınsa da, örgütsel yapısı hâlâ bir sırdır. Bu arada kesin olan bir şey vardır: Mete Tunçay'ın atıfta bulunduğu tarihçi Ahmed Refik'e (Altınay) göre, Teşkilatın esas görevi tehciri hayata geçirmektir.[\[43\]](#) Sarıkamış kaymakamı da Teşkilat mensuplarının askerî ve sivil bürokrasi üzerinde mutlak önceliği olduğuna tanıklık etmektedir.[\[44\]](#) Teşkilat teoride Enver, Talat ve Cemal'den oluşan İttihatçı triumvire bağlıydı, fakat fiiliyatta bu üçlünün her birinin kendine bağlı bir özel örgütü vardı ve bunlar yan yana çalışmaktaydı. Sonuçta

Teşkilat ve triumvira Osmanlı sarayı ve hükümetini büyük ölçüde dışarıda bırakmıştı.

Böylece, hükümetinin aldığı savaşa girme kararını ancak triumvirin dayattığı saldırının başlamasından sonra öğrenen sadrazam Said Halim Paşa, 1919 mahkemesinin önünde tehcir kanununun kesinlikle farkında olmadığını ilan eder: “tıpkı diğerleri gibi bu felaketi de ancak gerçekleştikten sonra öğrendim.”[\[45\]](#) Aynı şekilde Arap milliyetçilerini bastırmak için Şam’a gönderilen, ki bu görevi kan dökerek yerine getirmiştir, triumvirden Cemal Paşa’da kararın alınışında herhangi bir sorumluluğu olduğunu reddeder:

“(İstanbul’dan ayrılışımdan sonra) doğu vilayetlerinde meydana gelen hiçbir olaya dair bilgim yoktur ve devletin bu umumi tehcire karar vermesindeki nedenleri de bilmiyorum. İstanbul’da alınan kararların hiçbirine katılmadım. Dahiliye nezaretinin vilayetlere yolladığı bir notadan Ermenilerin savaş boyunca Mezopotamya’ya yerleştirileceklerini öğrendim (...) buna muhaliftim ama emir aldığım için istemeden de olsa itaat ettim.”[\[46\]](#)

Teşkilat ile İttihat ve Terakki’nin böylesi bir öne çıkarılması bürokrasinin bütünüyle tâbi hale geldiği bir durum yaratmıştır.[\[47\]](#) Kimi sorumlular böylece verilen emiri baştan savma biçiminde uygulamıştır. Örneğin Sivas’ta idare tehirci örgütlerken kalan Ermenileri şehirden kovmakla yetindi.[\[48\]](#) Mardin gibi başka kentlerde idare işi sivil halk ya da yeni salıverilen adi suçlulara havale etti.[\[49\]](#) Tehcir emrine muhalefet eden idari görevliler dışarıda bırakılarak elendiler. Örneğin, tehcir emrini uygulamayı reddeden Lice kaymakamı Nesimi Bey cinayetiyle suçlanan Diyarbakır valisi Dr. Reşid anılarında şöyle yazmaktadır: “vilayet tehcir emrini kendi yerel otoritesine dayanarak vermemiştii ki kaymakamın bunu uygulamakta tereddüt etmesine (göz yumalım).”[\[50\]](#)

Sonuçta, hiçbir Ermeninin tehcirden yakasını kurtaramaması için bütün önlemler alınmıştı. Türk tarih yazımının gerçekliğine dair bir kuşku öne sürmediği bir Üçüncü Ordu emrine göre

“Bir Ermeniye koruyan bir Müslüman evinin önünde infaz edilecek, evi ise yıkılacaktır. Eğer bu durumdaki askerî bir görevliyse yetki ve sorumlulukları elinden alınıp divan-ı harbe sevk edilecektir.”[\[51\]](#)

Buradan anlaşılmaktadır ki, bütünüyle düzensiz bir bürokrasiye rağmen tehcir son derece etkin bir biçimde hayata geçirilmiştir. Öyle ki, Talat Paşa'nın bu konudaki sorusuna 17 ve 18 Eylül 1915 tarihinde yerel idarelerden gelen yanıtlara göre Yozgat, Kırşehir, Haymana, Nallıhan, Sungurlu, İzmit, Eskişehir, Kayseri, Karahisar, Çay ve Niğde'de bir tek Ermeni kalmamıştır.[\[52\]](#) Belirtmek gerekir ki, cephe hattının çok uzağında olan bu sayılan yerlerde ihtilalci Ermeni komiteleri ya çok cılızdı ya da bütünüyle namevcuttu. Ayrıca buralarda Kürt bölgelerinden farklı olarak sivil halk tehcire ve peşi sıra gerçekleşen katliamlara doğrudan doğruya müdahil olmamıştır.

Kürt bölgelerinde sivil halk, daha doğrusu Hamidiye alayları (o sırada adları Aşiret Alayları'na çevrilmişti) katliamlara aktif bir biçimde katıldı.[\[53\]](#) Fakat tanıkların anlattığına göre pek çok vakada “amirlerin”[\[54\]](#) komutası ya da koruması altında hareket ediyorlardı. Buralarda tehcir, siz yok edilme diye okuyun, eksiksiz gerçekleştirilmiştir.[\[55\]](#) Örneğin, Diyarbakır valisi Dr. Reşid'in Talat'a bildirdiğine göre, diğer vilayetlerden yola düşüp Diyarbakır'a gelmekte olanlar sayılmazsa, şehirde tehcir edilebilecek bir tek Ermeni dahi kalmamıştır.[\[56\]](#) Reşid anılarında kendi döneminin başında, Diyarbakır'ın Ermeni nüfusunu 120 bin olarak aktarmaktaydı.[\[57\]](#) Vali, Ermeni ahalinin devlete istisnasız ihanet ettiğine kesinlikle inanıyordu: “yetişkin ve çocuk, kadın ve erkek tüm Ermeniler (Ermeni isyanının) örgütlenmesinden ve nihai hedeflerinden haberdardı. Bir tek Ermeni dahi yoktur ki fiil ya da düşünce yoluyla, madden bu milli girişime katılmasın.”[\[58\]](#) Dr. Reşid vilayete “aşağı yukarı otuz kişiden oluşan bir gurup adamıyla”[\[59\]](#) yerleşmiş ve sivil halkın katliamlara iştirakini bizzat örgütlemişti. Diyarbakır'a gelir gelmez önce bir Tahkik Heyeti, daha sonra da, Diyarbakır eşrafından biri olan, albaylık rütbesi verdiği Cemilpaşazade Mustafa Bey komutasında bir milis alayı oluşturmuştu.[\[60\]](#) Ermenilere karşı Müslümanları “savunmakla” görevli bu alay her tür hareket serbestliğine sahipti.

Son olarak Şu noktaya dikkat çekmek isterim: sivil halk da tıpkı bürokrasi gibi tehcir ifadesinin yok etme fiilinin kamufle edilmesinde kullanılan bir terim olduğunu pekala biliyordu. Bu durumu Riggs'in atıfta bulunduğu Harputlu bir efendi şöyle dile getirmektedir:

“Ermeniler katliamın ne olduğunu biliyorlar ve bununla başa çıkabileceklerini düşünüyorlar. Ama tehcirin ne olduğunu bekleyip görecekler. Tehcir edilmenin ne olduğunu hayal bile edemezler. Yakında bunun katliamdan bile kötü olduğunu öğrenecekler.”[\[61\]](#)

İttihat ve Terakki'nin yöneticileri ve özellikle dahiliye nazırı Talat tehcir edilenlerin bazılarının açlıktan öldüğünden,[\[62\]](#) bazılarının canlı yakıldığından[\[63\]](#) ya da “koyun gibi boğazlandığından” haberdardı. Musul'daki Alman konsolosluğundan gelen notayı[\[64\]](#) takip eden 12 Temmuz 1915 tarihli telgrafta dahiliye nazırı Talat, İstanbul'dakilerin tehcir edilenlerin başına gelenlere dair yeterli bilgilerinin olduğunu gösteriyordu. Şüphesiz bu telgrafa benzeyen ve keşfedilmeyi bekleyen başka örnekler de mevcuttur:

“Bab-ı Ali

Dahiliye Nezareti

Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü

12 Temmuz 1915

Ermeni ve Hıristiyanlara karşı bi-lâ tefrik mezheb kıyımların gerçekleştirildiği duyumları almaktayız. Yakın zamanda Ermeni ve sair Hıristiyanlardan oluşan yedi yüz kişi Diyarbakır'dan gelen şahıslar tarafından gece vakti Mardin'in dışına çıkarılıp koyun gibi boğazlanmıştır. Bu şekilde katledilen insan sayısının (toplamda) iki bin civarı olduğu tahmin edilmektedir. Bu katliamlar derhal durdurulmazsa korkudur ki Müslüman ahali ayaklansın ve tüm Hıristiyan nüfusu katletsin. Ermenilere dair inzibatiye ve siyaset düzeni gereğince

alınan kararların diğer Hıristiyan nüfusa teşmilinin gayri caiz olduğundan dolayı maşeri vicdanda son derece olumsuz bir izlenim yaratmaya mütemayil ve bilhassa ale'l itlâk Hıristiyanların hayatını tehdit edecek böylesi eylemlere derhal son verilmesi; ayrıca kesin duruma dair bir an evvel bilgilendirilmemiz gerekmektedir.”[\[65\]](#)

Bizzat Türk arşiv hizmetleri tarafından açıklandığı için doğruluğundan şüphe edilemeyecek bu belge birçok bakımdan mühimdir. İlk olarak dahiliye nazırının Alman diplomatları tarafından olsa da daha olaylar sürerken katliamlardan haberdar edildiğini göstermektedir. İkinci olarak, diğer Hıristiyanların durumunu vurgulayarak aslında Ermeniler konusunda takınılacak tutuma dair geniş bir manevra alanı bırakmaktadır. Son olarak ise nazır bu olayların sorumlularına bırakın bir yaptırım uygulanmasını, bir soruşturma açılmasını dahi talep etmemektedir.

Savaşın sonra, Suriye ve Mezopotamya'daki toplama kamplarında 1915 ve 1916'da gerçekleştirilen katliamların[\[66\]](#) büyüklüğünün tüm dünyaca öğrenildiğinde, dile getirilen teessüfler de göstermektedir ki, İstanbul'un tehcirin ne şekilde gerçekleştirildiğine dair gerekli bilgisi vardır. Olaylar olduğu sırada dahiliye nazır olan, 1916'dan sonra ise sadrazamlığa atanan Talat Paşa'ya göre, ki tarihçi Y.H. Bayur[\[67\]](#) onun tehcirin esas sorumlusu olduğunu söylemektedir, yerel bürokrasi vahşetin büyüklüğünü küçümsemek eğiliminde olmuştur. Paşa, üstelik, kendi fiillerini örtmek için de Kürtleri sorumlu tutmaktadır. Sorumluluktan kurtulma çabası içinde “birçok uykusuz gece geçirdim” deyip, şöyle devam eder: “sadece bir ihtiyat tedbiri olan tehcir, özensiz ve haysiyetsiz adamların ellerinde bir faciaya dönüşmüştür.”[\[68\]](#)

MUTLAK ŞİDDET, AKILCI ŞİDDET

Ne Nazizm, ne de onu diğer totaliterliklerden ayıran Shoah sadece askerî, politik ya da iktisadi akıldan hareketle okunamaz. “Pragmatik olmayan ve akıl dışı”[\[69\]](#) veçhesinden

dolayı, Nazizm öldürücü bir boyut içermektedir, bu boyut sadece bir ölüm saplantısı ile değil, ölüm tutkusuyla da simgelenmektedir. Ötekine kıymayı hedeflediği kadar kendini de yok etmeye meyillidir.[\[70\]](#) Shoah, “meşrulaştırılmaya ihtiyaç duymayan” “mutlak bir şiddetti”. Bu “onu bir koşula bağlayacak bir sonu haiz değildi (...) vardığı noktadan sonra eyleminin yasalarına, *poiésis*'e, itaat etmiyordu. Şiddet için şiddet anlamında saf *praksisti*.”⁷¹⁻⁷² François Furet, Shoah'yı “akılcılaştırmaya” çalışan E. Nolte'ye verdiği bir cevapta da bu mutlak şiddeti gündeme getirmiştir:

“Yahudilerin yok edilmesi girişimi o erkekleri, kadınları ve çocukları iktidar kavgalarından çıkarılan tüm makul öngörülerden bağımsız olarak, sadece Yahudi olarak doğdukları için hedeflenmişti. Anti-semit terör, içinde doğduğu siyasi alanla tüm ilişkilerini kaybetmişti.”[\[73\]](#)

Buna karşılık Ermenilerin yok edilmesi vakasında ise şiddet, kısmen dahi olsa, bir rasyonele itaat etmekte ve sonucuna ulaştığında nihayetlenmektedir.

“Belli bir sonucu elde etme yolunda bir saik” olduğu sürece araçsaldır. “Bu durumda sonuç şiddeti yönlendirmekte ve kullanımını meşrulaştırmaktadır. Faaliyetleri bir hedefe yönelik olarak toparlayan, bunlara doğrultusunu veren, koşullarını, kullanımlarını ve genişliklerini belirleyen hep bu sonuçtur (...) şiddet temelini sonuç ile girdiği karşılıklı bağda bulur.”[\[74\]](#)

Yukarıda da bahsettiğim Doktor Reşid bu sonucu “biz ya da onlar” parametresi içinde anlatmaktadır. Bu ilk anda ayrılmış iki cemaat arasındaki ortak varoluştur. Olayların akışı içinde, savaş koşulları bir azınlığın devletle anlaşmazlığında ve cemaatlerin kendi aralarındaki çatışmalarda son bir aşamanın kurgulanmasına olanak sağlamıştır. Yan yana gelmeden, azınlık çatışması ile cemaat çatışması kıyımın tarihsel düğümünü oluşturmak için eklemlenmiştir. En düşük tahminler uyarınca yüz bin cana mal olan 1894-1896 arasındaki Ermeni kıyımları daha o zamandan göstermiştir ki, bir sınır bölgesinde azınlıkta olan, yani nazik bir durumdaki bir ahali kıyım siyasetinin hedefine dönüşebilir. Sarayın izin verdiği bu

katliamlar yerel bürokrasi ile onların en azından faaliyetlerine cevaz verdiği Kürt eşraf ve aşiretler tarafından gerçekleştirilmiştir.[\[75\]](#) Aynı şekilde, cemaatler arası şiddet on beş yıl sonra, 1909'da Adana'da Osmanlı istatistiklerine göre on yedi binden fazlası Ermeni, on dokuz bin sekiz yüz elli cana mal olmuştur.[\[76\]](#) Orada da Ermenilerin Müslüman ahali tarafından katledilmesine büyük ölçüde iktidar cevaz vermiştir. Büyük ölçüde milliyetçiliğin itkisi altında gerçekleştirilen bu katliamlar ile Müslüman ve Türk nüfusun katledildiği 1912-1913 Balkan savaşı sırasındaki diğerlerinin de gösterdiği gibi merkez karşısında cemaatlerin birliğiyle çevrenin muhtariyetinin korunduğu bir mantıktan, devletin temeli olarak bir cemaatin diğerlerinin aleyhine dönüştürülmesine dayalı bir başkasına geçilmiştir.

Ermeniler aynı zamanda ideal günah keçileriydi.[\[77\]](#) Tarihsel perspektife oturtursak, Ermeni sorunu ile imparatorluğun dağılmasının arasındaki bağı daha uzak bir tarihte, savaş öncesinde aranması gerektiğini anlayabiliriz. Bu dönemde İmparatorluğun meşruiyeti önce Hıristiyan ahali, ilerleyen dönemlerde ise Müslümanlar tarafından sorgulanmıştı. Yusuf Akçura'nın 1904'teki tezlerinden itibaren İmparatorluğun sadece Türklük ekseninde kurgulanması fikri gün ışığına çıkmıştı. Avrupa'nın, Hıristiyan ahalinin, bunların sosyalist fikirlerden etkilenmiş Batılılaşmış elitlerinin ve özellikle Arap ve Arnavutların oluşturduğu ahalinin Müslüman kesiminin de hor gördüğü öge olan Türklük o andan itibaren tehdit altında görülmekteydi. Türklüğün ya da dar anlamıyla Müslüman Anadolu'nun savunulması, askerî bir disiplinle inşa edilmiş bir kalenin oluşturulmasından ve Batı'nın hor gördüğü unsurun üstünlüğünü silah gücüyle dayatacağı bir medeniyetler savaşından geçmekteydi. Bu, günümüz Türkiye'sinde dahi aşılammış üst-ast diyalektiğinde Batılılaşmış Hıristiyanlığın imhası Türk ve Müslüman seçkinlerin Batılılaşması, Batılılık söylemindeki vurgunun yükseltilmesi ile el ele yürümüştür. Bir kez daha Akçam'a atıfla şöyle diyebiliriz, bu süreçte Ermeniler yaptıklarının ve geçmişte olanların değil, zira resmî tezleri okuduğunuzda bile görürsünüz ki pek azı 1. Dünya Savaşı sırasında isyan etmiştir, esas olarak diğer Hıristiyan cemaatlerinin geçmişteki davranışlarının bedelini ödemiştir.

Dadrian'ın da belirttiği gibi sonuçta "Ermeni soykırımı milliyetler arasında Balkanlar'da

yaşanan çatışmanın doğal bir devamıdır.”[78] Müslüman ahalinin pogromlara tâbi tutulup, kitle halinde göç etmesi sonucunu doğuran Rus-Osmanlı[79] ve Balkan savaşlarının sonrasında, Osmanlı siyaseti bir daha asla hiçbir gayrimüslim cemaatin tehdit oluşturamayacağı bir Anadolu’nun üstüne eğilmeye ve yeni inşa edilecek birimin tektipleştirilmesi girişiminin sabitlenmesine dayanıyordu. Bu tektipleştirme şüphesiz saplantı ve paranoya kaynağıydı. Ergenekon, Bozkurt ya da Turan İmparatorluğu gibi öğelerle bezenmiş bir milliyetçi mistisizmle bulanmış simgesel bir evreni vardı. Turan İmparatorluğu projesi daha 1906’da Teşkilat’ın iki etkili adamı, Dr. Nazım ve Bahaeddin Şakir tarafından açıkça dile getirilmişti.[80] Ama temelde, ulus-devlet inşasının hizmetinde mükemmel bir akılcılığa itaat ediyordu. 1. Dünya Savaşı’nın ertesinde arzulanan bu topraklar bütünüyle Türkleşme de etkin bir biçimde Müslümanlaşmıştı.[81]

Bu rasyonellik iktisadi alanda da kendini göstermekte, Shoah ile Ermenilerin imha edilmesi arasında bir farklılık yaratmaktadır. Shoah bütüncüldü ve seyrek olarak “memurların rüşvetle kandırılması” vakasına rastlansa da, pek az bürokrat Yahudilerin mallarını alma karşılığında canlarını bağışlamaya hevesliydi.[82] Tam tersine tüm Yahudilerin “Aryan ırkı” tarafında mülksüzleştirilmesi söz konusuydu. Şüphesiz tüm totaliter sistemlere içkin olan denetim mekanizmaları rüşvet vakalarının gerçekleşme sıklığını azaltmaktaydı. Gene de Himmler bu konuda firini açıkça dile getirmişti:

“bizim, bizi yok etmeye uğraşan bu halkı imhaya hem ahlâken hakkımız vardır, hem de bunu yapmak halkımıza karşı vazifemizdir. Fakat kendimizi bir kürke, bir saate, bir marka, bir sigaraya, herhangi bir eşyaya el koyarak zenginleştirme hakkımız yoktur... hep beraber diyebiliriz ki çok zor olan bu vazifenin altından halkımıza olan sevgimizle kalktık. Ve benliğimiz, ruhumuz, karakterimiz bundan kirlenmedi.”[83]

Aslında Nazi iktidarı açısından Yahudilerin imhası mutlak bir zorunluluktuktu,[84] iktisat kaynaklı hiçbir saik daha mühim sayılamazdı. İktisadi ve askerî kaynakların cepheden, gaz odalarının inşası ve Yahudilerin taşınması gibi nedenlerle içeriye, hem de Üçüncü Reich’in

askerî bakımdan zayıfladığı bir evrede kaydırılması da göstermektedir ki imha iradesi her türlü dünyevi rasyonalitenin ötesindedir.

Ermenilerin imhasında durum böyle değildir. İttihatçı Milli İktisat fikrinin açıklanmış hedeflerinden biri de gayrimüslimlerin ekonomik alandan dışlanmasıdır. Milli İktisat programı, savaş esnasında “Türk ve Müslüman” bir orta sınıfın[85] inşasını öngörüyordu. Olanlar göstermektedir ki, Ermenilerin mülksüzleştirilmesi bu kurgunun dolaylı bir yöntemi idi.[86] 1908 öncesinde İttihat ve Terakki'nin tarihsel bir figürü olan Ahmed Rıza 1918'de Ermenilerin mülklerinin büyük çoğunluğuna devlet tarafından tazminatsız el konulduğuna dikkat çekmektedir.[87] Örneğin, 1915 Aralık'ından itibaren Urfa'da ve muhtemelen diğer vilayetlerde de Ermenilerin mallarının tasfiyesi için bir komisyon oluşturulmuştur.[88] 1990'larda yayımlanan pek çok gizli rapor göstermektedir ki, Cumhuriyet döneminde Kemalist iktidar, Kürtlerin Ermeniler tarafından terk edilen evlere ve topraklara yerleşmesine her ne pahasına olursa olsun engel olmaya çalışmıştır, bunlar sadece Türklere ayrılmıştı.

Nihayetinde, Ermenilerin imhası Osmanlı bürokratları için kişisel zenginleşme fırsatları da sunmaktaydı.[89] Yukarıda bahsettiğim emir gereğince bir Ermeniye korumaktan ötürü suçlu bulunan herkes ölümle cezalandırılacak olsa da, kimi görevlilerin tüm malvarlıklarına el koymak karşılığında Ermeni zenginlerin güvenliğini sağladığı anlaşılmaktadır.[90] Bu yazıda sıkça adı geçen Diyarbakır valisi Dr. Reşid gibi bir başka kısım ise gerçek bir yağma faaliyeti içinde bulunmuştur. Bu konuda, 1919'da, bir Osmanlı bakanı olan Ahmed Şükrü Bey, mütevazı bir mal varlığı olan bu valinin nasıl tehcir sırasında büyük bir serveti biriktirdiğine işaret etmektedir.[91] Zenginliği öyle boyutlara varmıştır ki Reşid'i “katil” diye niteleyen Talat ona görevinden el çektirmiştir.[92]

Böylelikle, Ermenilerin imhası iki farklı açıdan rasyonel hale gelmekteydi. Bir yandan bölgeyi temizlemekte ve Türkleşmesini değilse bile, Müslümanlaşmasını bu unsurlara tartışılmaz bir sayısal üstünlük vererek sağlamaktaydı; öte yandan imha edilen cemaatin

zenginliklerinin milli iktisada ve mütevazı maddi koşullara sahip bir bürokrasiye transferi vasıtasıyla da aynı sonuca varmaktaydı.

MESAFESİZ ŞİDDET

Shoah'dan ziyade, 1915 mesafesiz şiddet perspektifinden değerlendirilebilir. Komşuları tarafından Yahudilerin ihbar edilmesi Shoah sırasında da mesafesiz şiddetin varlığına tanıklık eder. Fakat özellikle ilhak edilen topraklarda kıyım daha çok kişisellikten arınmış ve soğuk bir bürokrasi tarafından idare edilmiştir. Bu bürokrasi hiç tanımadığı Yahudi cemaatlerini imha eden bir makineye dönüşmüştü.[\[93\]](#) Sivil ahali muhbir rolünü oynamış olsa da, Shoah'u yöneten bu bürokrasinin büyük bir kısmı faaliyet gösterdiği ülkenin yurttaşları arasından yetişmemiştir.

Tehcir konvoylarındaki ve kamplardaki sayısız tecavüz vakasına karşın Shoah'taki ırksal arılık fikri Yahudi bedenini ilişilmez kılmıştır. Bedeli ne olursa olsun ırkların melezeleşmesine yol açacak olan bedenlerin ve kanın karışmasının engellenmesi gerekiyordu. Zaten "geçmişin tüm büyük medeniyetleri gerilemiştir çünkü ilksel olarak yaratıcı olan ırk kan zehirlenmesinden ölmüştür (...) kanın karışması ve bunun kaçınılmaz sonucu olan ırkların düzeyinin düşmesi eski uygarlıkların yok oluşunun tek sorumlusudur" diyen Hitler değil miydi?[\[94\]](#)

Ermeniler ve İttihatçılar ise birkaç bakımdan düşman dava arkadaşlarıydı. Hem Sultan Abdülhamid'e karşı uzun bir muhalefet deneyimini paylaşmışlardı hem de komitacılık yöntemlerine dayanan siyaset geleneğini.[\[95\]](#) Sıklıkla unutulsa da, 1895'te İstanbul'da gerçekleşen Ermeni ayaklanmaları İttihat ve Terakki'nin gerçek kuruluş anıdır. Bunlar Ermenilere fırsat vermeden "ailenin kirli çamaşırlarını yıkamak" üzere harekete geçen bir gruptu.[\[96\]](#) Gene 1908'de iktidarı almadan evvel, İttihatçılar 1894-96 arasında yaşanan Ermeni katliamlarını hararetli bir biçimde mahkum etmekteydi.[\[97\]](#) Savaşın başlangıcına

kadar İttihat ve Terakki ile temel Ermeni örgütü olan Taşnaksityun aralarındaki ittifakı muhafaza etmişti.[\[98\]](#) 1908 ile 1914 arasında Ermeni Hınçak komitesi imparatorluk idaresinin reformunu ve adem-i merkezîyetçiliği savunan liberal muhalefeti desteklerken, Taşnaksityun, milliyetçi ve merkezîyetçi olan İttihat ve Terakki'yi destekliyordu. Bu mesafesizlik dolayımında Ermenilerin İttihatçılar, özellikle onların en radikal kesimlerinden oluşan Teşkilat-ı Mahsusa, tarafından imhası bir kardeş katli şeklini almıştı. Eski Yugoslavya ve Ruanda örneklerinde de olduğu gibi bu mesafesiz şiddet kurban ve cellat arasında maddi ve manevi bir yakınlık olduğu durumlarda gerçekleşmektedir.[\[99\]](#)

İrk saplantısı ve kanın arılığı gibi düşüncelerin yokluğunda iki grup arasındaki bu mesafesizlik kadınların imha sırasındaki statüsünü değiştirmiştir.[\[100\]](#) Böylece orijinal ve kadın cinsiyetine karşı özellikle tasarlanıp uygulanmış bir şiddet biçimiyle karşı karşıya kalıyoruz.[\[101\]](#) Kadınlar insaniyet fikrinin yok olmasının ve “tehcir edilenler arasındaki toplumsal ilişkilerin çökmesinin, manevi değerlerin kaybolmasının, hamiyet ile insani bağların silinmesinin”[\[102\]](#) ilk sıradaki kurbanlarıdır. Yakınlığından dolayı mesafesiz, şiddet olmadan ulaşılamayacağından dolayı uzak olan kadın bedeni üzerinden tüm kutsallar askerileşir. Böylece toprak gibi kadın bedeni de fethedilebilecek bir alan halini alır.[\[103\]](#) Artık kadın ve din meseleleri yan yana gelmiştir. Ermeni kadınlarının kaçırılması ve alıkonulması mümkün kılınırken, ihtida, yani cellatlar cemaatine katılım, kimi Ermenilerin kurbanlar arasından sıyrılıp “eşitliğe” erişmesini olanaklı hale getirir.

Böylece bir kısım Ermeni kadınların Müslüman evlerinde cariye ya da hizmetçi olmak üzere “kurtarılması” söz konusu olmuş ve gerçek esir pazarları kurulmuştur.[\[104\]](#) Bu “koruma” tehcirin ikinci safhasında da devam etmiştir. İngiliz istihbarat servisleri kaynaklı ve A. Beylerian tarafından yayımlanan bir rapora göre, yolda imha edilen erkeklerin durumunun tersine “kadın sürgünler” “tehcir edildikleri bölgeye” köle olarak satılmak üzere varmaktadırlar.[\[105\]](#) Şüphesiz çoğu kız olan çocuklar da esir olarak satılmaktadırlar.[\[106\]](#)

Tehcirin fiiliyatta erkeklerin imhası kadınların ise fethi anlamına geldiğinin başka bir ifadesi

ise bizzat Osmanlı hükümetinin Ermeni kadınlarının bedenine dair düzenlemeler için harekete geçmesidir. Dahiliye nezareti bir genelge yayınlarak mühtedi Ermeni kızlarının Müslümanlarla evlendirilmesinin, her tür suiistimal olasılığının engellenmesi koşuluyla uygun olacağını ifade etmiştir. (18 Ağustos 1915 tarihli bu yazı tehcirin resmî başlangıcının dört aydan daha kısa bir süre sonrasında rastlamaktadır.[\[107\]](#))

Ermeni kadınlarını asimile etmeye, böylece kendi cemaatleri için ulaşılmaz kılmaya yönelik bu biyolojik melezleştirme çabası birkaç ay sonra dul ve yetimlerin Müslümanlaştırılmasını da kapsayacak biçimde genişlemiştir. Dahiliye Nezaretinin, tehcirin başlangıcından bir yıl sonra, 30 Nisan 1916 tarihinde yayınlanan ve Adana, Erzurum, Edirne, Halep, Hüdavendigar, Sivas, Diyarbakır, Mamuret-ül Aziz, Konya, Kastamonu, Trabzon valileriyle İzmit, Canik, Eskişehir, Karahisar-ı Sahib, Maraş, Urfa, Kayseri, Niğde mutasarrıflarına gönderilen bir yazısı, kocalarının yasal olarak ölü sayıldıkları hallerde genç kadın ve dulların Müslümanlarla evlenmelerine izin vermektedir. Aynı yazıda “on iki yaşından küçük (Ermeni) çocuklarının bizim yetimhanelerimize yerleştirilmesi” talimatı verilmekte, yetimhane bulunmayan yerlerde bu çocukların “yerel adabı öğrenmeleri ve eğitim alabilmeleri için müreffeh Müslümanların yanına” ya da masrafları karşılanarak kasabanın Müslüman sakinlerinin yanına yerleştirilmeleri bildirilmektedir.[\[108\]](#)

Kadın bedeninin bu statü değişikliği ve Ermeni çocuklara el konması diğer kutsal alanın, yani dinin askerileşmesi ile birlikte yürümektedir. Buradaki durumun Shoah’ya olan farklılığı da çarpıcıdır. Temelini dinde bulan bir ayırmadan yola çıkan Shoah, kan ve ırk arılığında kendini ifade eder ve ihtidayı aryan ırkından sayılmak için bir kriter olarak tanımaz. Hem Yahudi dinini hem de Yahudileri, bu arada özellikle din değiştirmiş ve asimile olmuş olanlarını da yok etmeyi hedefler. Buna karşılık Osmanlı İmparatorluğunda ötekiliğin özellikleri dinî farklılık kriterlerine hâlâ boyun eğmektedir. Her ne kadar kitlesel suç ötekini yok etmeyi hedeflese de, bunu birey temelinde gerçekleştirmek hedefinde değildir, yok edilmek istenen hedef başka bir inanç grubudur, Hıristiyan-Ermeni inanç grubudur. Böylece yerel düzeyde olsa da, tıpkı 1894-96 pogromlarında olduğu gibi,[\[109\]](#) Müslüman kesimine

katılmak şartıyla bireye hayatta kalma şansını vermektedir.

Burada doğal olarak tarihte asla dile getirilmemiş bir şiddet biçimi söz konusudur. Bu, kitlesel suç mantığını kesimsel olarak daha az tehdit etmektedir zira ahalinin kimi gruplarına ihtida yoluyla tehirden kurtularak hayatta kalmanın yolunu açmaktadır. Buna karşın sahilliği Türk tarih yazımı tarafından sorgulanmayan 1 Temmuz 1915 tarihli bir Dahiliye Nezareti emri mühtedilerin sürgün konvoylarına katılması talimatını içermektedir:

“Ermenilerin bazen grup halinde, bazen de bireysel olarak din değiştirip memleketlerinde kalmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Bunlar din değiştirse dahi gönderilmelidirler.”[\[110\]](#)

Böylesi bir talimat açıkça dönemin dini vicdanına aykırıydı. Büyük olasılıkla Ermenilerin çoğu din değiştirme seçeneği sunulmadan tehird edilmiş ya da öldürülmüş olsa da, sınırlı sayıda bir küçük grup din değiştirme zorlamasıyla hayatta kalmıştır. Elimizdeki pek çok tanıklık göstermektedir ki imha sürerken, yerel düzeyde Ermeniler Müslüman olma ya da yok olma seçeneği ile baş başa bırakılmışlardır.[\[111\]](#) Aynı şekilde çocuklar bile komiserliklere gavur değil Müslüman olduklarını açıklamak zorunda bırakılıyordu.[\[112\]](#)

KİTLESEL SUÇUN İNKARI VE MEŞRÛLAŞTIRILMASI

Nazilerin kazanacağı bir zafer Shoah’yı hiç gerçekleşmemiş bir suça dönüştürmüş olacaktı. Gerçekten de Himmler, 1943 yılının Ekim ayında yapılan gizli bir toplantıda, Yahudilerin yok edilmesinin “tarihimizde asla yazılamayacak olan bir zafer yaprağı” oluşturduğunu belirtiyordu: “Bunun üstüne Alman halkına daha fazla şey söylemek gerekirse bunu belki çok daha sonra düşünürüz. Bunu, sorumluluğu kendi üzerimize almak [...]ve bu sırrı kendimizle beraber mezara gömmek kaydıyla kendi halkımız için yaptığımıza inanıyorum; böylesi daha iyi oldu.”[\[113\]](#)

Ancak Almanya yenildi ve resmî bir inkârcı söylem su yüzüne çıkmadı. Shoah ile ilgili on yıllardır karşımıza çıkan inkarcı söylem, devletten ve bu dönemin tarihçilerinden (buna revizyonist olarak adlandırılan tarihçiler de dahil) değil, Avrupa ve ABD'deki radikal sağın çeşitli akımlarından kaynaklanmaktadır. Bu, iki anlamda bir "ayrıntı" söylemidir. Shoah'yı 2. Dünya Savaşı'nın bir "ayrıntısına" indirgemeye kalkar ve hiç meydana gelmediğini göstermek için "ayrıntılarla" oynar.

Ermenilerin yok edilmesi olayında ise, tam tersine, birbirine taban tabana zıt iki söylemle karşı karşıyayız.[\[114\]](#) Bunlardan birincisini, yani Ermeni söylemini değerlendirecek yetide değilim.[\[115\]](#) Buna karşılık resmî Türk söylemine gelirsek;[\[116\]](#) bana öyle geliyor ki, bu söylem katliamı inkar etmiyor, onu Osmanlı tarihinde bir "ayrıntıya" ya da olsa olsa iki ulus arasındaki bir "kan davasına", Ermenilerin hizmetindeki "emperyalizmin" Türk ulusuna karşı başlattığı bir kan davasına indirgeyerek katliamı üstleniyor ve meşrulaştırıyor.[\[117\]](#)

Bu resmî söylem, M. Billig'in ifadesiyle[\[118\]](#) gerçek "hegemonya sözdizimi", Ermenilerin tehcirinden önce, *dünkü uşaklarımızın*[\[119\]](#) iki yaşından büyük bütün Türkleri ortadan kaldırmayı kararlaştırdığını,[\[120\]](#) bunların arasından bir buçuk milyonunu öldürdüğünü[\[121\]](#) ve gerçek bir soykırım suçlusu olduklarını kanıtlamaya çalışır:

"Ermeniler 1. Dünya Savaşı sırasında Türklere karşı bir soykırım gerçekleştirdiler. Onlar taş üstünde taş bırakmazken Türkler bir öz savunma çerçevesinde yanıt verdiler. Bu zaten hep böyle oldu. Türkler öldürüldüklerinde kimse tepki vermiyor. Ama bir Türk birini öldürdüğünde bu, dünyanın sonu olarak görülüyor."[\[122\]](#)

Bu soykırımın anısına bir anıt dikildi ve (gerçekleştirdikleri katliamlara rağmen sonunda yenilen) Ermenilerin süngüleriyle geçtikleri törenler kurumsallaştırıldı.[\[123\]](#)

1920'lerden beri, aralarında Türk milliyetçilerinin de bulunduğu, dönemi yaşamış birçok kişinin *faciaya*[\[124\]](#) karşı hoşnutsuzluklarının, 1915'in ve faillerinin meşrulaştırılması ile

ikame edildiği gözleniyor. Aynı şekilde 1921'den beri Kemalistler Talat Paşa'yı, "muazzam kişiliği gelecek nesillere kalacak tarihsel bir dev ve dahi" olarak görüyorlar.[\[125\]](#)

Zürcher'in belirttiği gibi, gerçekten de, Kemalist zafer genel olarak İttihatçılığın zaferi olarak okunabilir;[\[126\]](#) Kemalizmi benimsemeyi reddeden İttihatçı unsurların 1926'da ortadan kaldırılması da bu gerçeği değiştirmiyor. Bu organik süreklilik ideolojik düzeye de yansıyor: modern Türkiye kendisini Türklük temelinde ve tüm gayrimüslim azınlıklara karşı olarak tanımlıyor.[\[127\]](#) Kemalizm, dünyanın geri kalanında olduğu kadar Türkiye'de de, İttihatçılığın sosyal-Darwinist görüşünü devam ettiriyor. Böylelikle Kemalist bir gazete, Almanya'da anti-semitizmin yükselişi karşısında şunları yazabiliyordu:

"Bütün dünya bunu söylüyor. Irk ve renge dayalı nefretlerin uzağındayız. Kendimizi, bize ihanet edenlere karşı savunmak durumunda bulduk. Almanya'daki anti-semitizmin bu türden bir öz savunma için gerçekten bir zorunluluk olup olmadığı hususuna gelince; bunun yanıtını vermek, yeryüzündeki en büyük halklardan ve devletlerden birinin kaderini ellerinde tutan bu adamlara kalmış."[\[128\]](#)

Yıllar sonra, Kürt milliyetçiliğinin yeniden doğuşu karşısında radikal Türk milliyetçiliğinin kuramcılarında biri aynı konuyu ele alıyordu:

"Eğer Kürtler bir devlet kurma düşünün ardından giderlerse, akıbetleri yeryüzünden silinmek olur. Türk ırkı, kanı uğruna ve paha biçilmez bir emekle kazandığı vatanına göz dikenlere karşı nasıl davranabileceğini gösterdi. Bu topraklardan, Ermenileri 1915'te, Yunanları da 1922'de attı."[\[129\]](#)

Anadolu'nun tarihini bütünüyle Türkleştiren[\[130\]](#) ya da Ermenilerin kendilerini "ulusal sınırların dışında" bulduğunu varsayan[\[131\]](#) resmî tarih söyleminin, o tarihten itibaren tehciri, Ermenilerin kendi yaptıklarının kaçınılmaz bir sonucu olarak sunmaya kalktığı anlaşılıyor. Bu söylemi taşıyan eserler (inceleyebildiğim birçoğu arasında) neredeyse

istisnasız bir şekilde aynı planı izliyorlar. Kullanılan kavramlar aynı, muazzam bir biçimde sıraya konmuş anlatıda aynı işaretler ve olaylar anlatılıyor, yayımlanan belgeler aynı. Birçok dilde baskısı yapılan *Dokuz Soru Dokuz Cevapta Ermeni Sorunu* bu konudaki kaynak eserdir ve sıraya konmuş anlatıyla çelişmeyecek biçimde ötekilerin sentezini yapar.[\[132\]](#) Daha yakın tarihli ve daha resmi bir metin, *Dokuz Soru Dokuz Cevapta Ermeni Sorunu*'nun 36 sayfada neyin sentezini yaptığını birkaç satırda özetliyor:

“Sonuçta, onlar (Ermeniler) Osmanlı Devleti’ni tehcir kararını almaya zorladılar. Tehcir edilmiş Ermenilerin devlete karşı geldikleri bilinmelidir. Devlete sadık kalan Ermeniler asla tehcir edilmediler...”

“Tehcir edilmiş Ermenilerin bütün ihtiyaçları karşılanmış, güvenlikleri sağlanmış ve kendilerine kalacak yer bulunmuştur. 1. Dünya Savaşı sona erdiğinde geri dönüp dönmemekte özgürdüler; geri dönmek isteyenlere her türlü yardım ve imkân sunulmuştur.”[\[133\]](#)

İlk kez 1916’da[\[134\]](#) dile getirilen bu meşrulaştırma “yeniden yerleştirme”[\[135\]](#) ifadesi ile dramatik muhtevastından arındırılmış bir trajedinin yaşandığının kabulü karşısında tereddüt eder ki, bu trajedinin de nedeni Osmanlı devletinin aldığı kararlar değil, iklim koşulları gibi doğal etkenlerdir: “Savaş sırasında ölen Ermenilerin toplam 300.000’i bile bulmadığını söyleyebiliriz.”[\[136\]](#)

Bu tarih yazımının başka bir yöntemine, ya da sadece başka bir plana yönelmesinin imkânsızlığı karşısında şaşkınlık içindeyiz. Bu katılığın sebebi çok basit: Öz savunma üzerine kurulmuş yapının uyumu sarsılmıyor çünkü o betondan yapılmış ve temeli sağlam. Başka bir plan, başka bir anlatı tahayyül etmek, onları ayakta tutan tarih ötesi ve tarihsel nedenselliği ortadan kaldırabilir.

Hannah Arendt, Eichmann’dan bahsederken, onun hep aynı kelimelerle aynı şeyi söylediğini

belirtiyordu: “Onu ne kadar dinlersek, onun kendisini ifade etme konusundaki yetersizliğinin doğrudan onun düşünme (özellikle başkalarının bakış açısından düşünme) konusundaki yetersizliğine bağlı olduğu kanısına o kadar varırdık. Onunla iletişim kurmak imkansızdı; yalan söylediğinden değil ama başkalarının sözlerine, başkalarının varlığına ve hatta gerçekliğin ta kendisine karşı son derece etkili savunma mekanizmaları geliştirdiğinden.”[\[137\]](#) Birçok Türk araştırmacı[\[138\]](#) resmî Türkiye’nin de benzer bir düşünme yetersizliğinin ve “diğerinin bakış açısını” anlamama eğiliminin olduğuna işaret eder. Bu da göstermektedir ki, karşımızdaki inkarcı değil, otistik bir tarih yazımı söylemidir.. Akçam’ın vurguladığı gibi, bu savunma hattı zayıflıyor ama aslında meydana gelen şeyi inkâr etmiyor; tam tersine onu onaylıyor ve “bir daha yapılması gerekirse onu yapmak gerektiği” şiarından yola çıkıyor.[\[139\]](#)

Gerçekten de bu resmî anlatı ne 1915 olaylarını *anlamak* istiyor ne de diğer anlatılarla (Ermenilerinki ya da Türk veya Batılı birçok tanığa dayanan ama gerçekliğini Ermeniler kadar Batılı tarihçilerin de kabul ettiği anlatılar) diyaloga girmek. Bu anlatıda, tarihteki her şey bir komploya dönüşüyor,[\[140\]](#) Ermeni tarafındaki her şey nankörlüğe indirgeniyor ve Türk tarafındaki her şey yumuşak bir sevgiyle açıklanarak, buna Ermenilerin ihanet ettiği ve onlara haklı bir cezanın uygulanmak zorunda olduğu belirtiliyor. Tarih yazımıyla ilgili bütün mücadelenin özeti, Ermenilere Türk tezlerini kabul ettirmeye varıyor:

“Bu nankörler neden kendilerine altı yüzyıl boyunca mutluluk bahşetmiş olan Türk ulusuna borçlu olduklarını kabul etmiyorlar?”[\[141\]](#)

“Yüzyıllar boyunca böyle bir insanlıkla davrandığımız ve şefkate boğduğumuz Ermeniler ise, her seferinde bizi sırtımızdan vurmaya çalıştılar.”[\[142\]](#)

“Bakın şu büyüklük nişanesine ki, Ermeniler tarafından sırtından bıçaklanan, içeriden baltalanan ve cepheden saldırıya uğrayan, onların Mezopotamya ve Suriye gibi savaş dışı alanlara transferinde Ermenilere eşlik eden Türk ordusuydu.”[\[143\]](#)

1915'in resmî yorumunda, ciddiliği tartışma götürmeyen eylemden ötürü özür dileme olmadığı gibi; Ermenilerin özür dilemesi bekleniyor ve onları tehciye razı olmayan mağdur konumundan tehciye razı olan, suçlarının ve çekmek durumunda oldukları cezanın bilincinde olan mağdurlar konumuna dönüştürmek amaçlanıyor. 1915'te uygulanan asıl şiddetle bunun resmî anlatıda geçen hali üzerinden, kitle suçunun faili, mağdur olanın reddettiği, kendine yönelik itaat ve sevgiyi elde etmek için dayatmaya cüret ediyor. Mağdur olanların cellatlarına minnet duymasını beklemek, M. de Certeau'ya atıf yapacak olursak, Ermeniler tarafından ancak "saçma", hatta "inanılmaz" olarak algılanan bir temsil sistemi bile yaratmadı.[\[144\]](#)

SONUÇ

Bu deneme iki kaygıdan yola çıkıyordu: Ermenilerin yok edilmesinde çalışan mantığı ve mekanizmaları, Shoah'takilerle karşılaştırarak kavramak ve 1915'in resmî makamlarca haklı çıkarılmasını sorgulamak.

Bu denemenin sonunda şunun altını çizmek gerektiğini düşünüyorum: Ermenilerin yok edilmesiyle taşıdığı birçok ortak paydaya rağmen, Shoah göz ardı edilemeyecek bir özgünlük taşımaktadır.[\[145\]](#) Bu sıfatla, 20. yüzyıldaki diğer soykırımları anlamak için Shoah tek bir paradigma üzerinde yükselemez. Yalnızca 20. yüzyıldaki ikinci bir vaka böyle bir özgünlük taşıyor: Kızıl Kmerlerin Kamboçya'da yaptığı katliamlar. Bu denemenin çerçevesi, bu konuyu derinlemesine ele almamıza müsaade etmiyor. Bana öyle geliyor ki, bu iki kitle suçu, birbirlerine taban tabana zıt olmalarına rağmen, saf ırk, kan ya da ütöpik bir tarım toplumu hakkındaki kuramlar konusunda aşırı uçları oluşturuyor. Uygulamaya konmalarındaki kusursuz akılcılığa rağmen, ikisi de akılcılığa meydan okuyor. İkisinin de kendilerini yok edecek ölçüde yıkıcı olduğu ortaya çıktı.

Ermenilerin yok edilmesi milliyetçi uslamlamaya sıkı sıkıya bağlıdır; buna karşılık başka

yerlerde kendini yeniden üreten evrensel bir kalıp oluşturma görünümündedir. Bütün 20. yüzyılın hiç şüphesiz en kıyıcı işi olan Tutsilerin yok edilmesi (yüz günden kısa bir süre içinde, neredeyse tamamı kesici silahlarla bir milyon dört yüz bin insan öldürüldü), bu yeniden üretilebilirliğin en çarpıcı örneğidir. Irak Kürdistanı'ndaki Anfal operasyonlarının (180.000'den fazla ölü) ve Bosna Savaşı'nın (yaklaşık 200.000 mağdur) da aynı şekilde bir soykırım potansiyelleri vardı.

1915'in haklı çıkarılmasıyla ilgili ikinci sonucu bir durum saptaması ve tavsiye şeklinde ifade edeceğim. Türkiye'deki resmî söylem, 1915'le ilgili diğer bütün anlatılarla oluşacak her türden diyalogun önünü kesen düzenlenmiş bir gerçeklik dayatıyor. Ermenilerin ve Ermeni olmayanların kabul etmeye davet edildikleri (aksi takdirde cezaları nankörlük ya da düşmanlıkla suçlanmaydı) bu gerçekliği aşmak şarttır. Ermenilerin yok edilmesiyle ilgili yapılacak araştırmaların, Shoah'la ilgili olanlar gibi ılımlı bir havaya girmesi için en önemli koşul budur. Ancak bu gerçekliğin aşılması aynı zamanda aşağılık duygusundan kurtulmuş, çoğulcu, geleceği kuşatılmış bir kale gibi ve parçalanma tehdidiyle tasarlamayan bir Türkiye gerektiriyor.

"L'extermination des Arméniens et des juifs: quelques éléments de comparaison" içinde, H.-L. Kieser & D.J. Schaller (der.), *Der Völkermord an der Armeniern und die Shoah*, Basle, Chronos Verlag, 2002, s. 317-345'ten

Çeviren : Zeynep Kıvılcım Forsman, Emre Ergüven, Görkem Doğan

[1] Christina Cramerotti, Gilles Dorronsorro, Claire Mouradian, Hans-Lukas Kieser, Anahide Ter Minassian, Jean-Frédéric Schaub, Lucette Valensi, Gilles Veinstein ve Michel Wieviorka'ya bu metne getirdikleri yorumları, önerileri ve çok yapıcı eleştirileri için teşekkür ediyorum. Elbette içerik ve metindeki pozisyon alışlar konusundaki bütün sorumluluk elbette bana aittir.

[2] Institut de politique étrangère, *Le politique arménienne: neuf questions neuf réponses*, Ankara, Institut de politique étrangère, 1982.

[3] Her bilimsel tartışma gibi, Ermenilerin imhası hakkındaki tartışma da ancak özgür ve çoğulcu olduğu takdirde meyve verebilir. Burada araştırmacılar arasındaki tartışmaları herhangi bir bilim dışı merci tarafından düzenlemesi, kurallara bağlaması veya müeyyidelendirilmesi amacını taşıyan her türlü girişime karşı olduğumu ifade etmek istiyorum.

[4] Bu kavram için, cf. Semelin, J., “Qu’est-ce qu’un crime de masse?”, *Critique internationale*, no:4, 2000, s.143-158.

[5] Bauer, Y., *Rethinking the Holocaust*, New Haven&Londra, 2001.

[6] A.g.e.

[7] Bauer, Y., a.g.e. ; Friedlander, S., *Nazi Germany and the Jews*, New York, Hopper Collins, 1997; Isaac, J., *Genèse de l’antisémitisme*, Paris, 1985; Boureau, A., “L’inceste de Judas”, in J.-B. Pontalis, *L’amour de la haine*, Paris, 2001, s. 41-67.

[8] “Kesinlikle, Almanya aşırı bir otoriteye maruz, ancak bu otorite esasen sihirli bir ilkeye asılı, Führer’in yeteneği. Teknik bürokrasinin otoritesine gelince, o rasyonel olmaya yönelik, ancak Führer’in sihriinden vazgeçemez”, Aron, R., “Etats démocratiques et Etats totalitaires” in E. Traverso, *Le totalitarisme, Le XXème siècle en débat*, Paris, 2001, s.191.

[9] Y. Bauer bu faktörlere “Lumpen - intellektüeller” kategorisinin oynadığı rolü de ekliyor: “it seems that a political elite of Lumpenintellectuals who had achieved power for reasons that had little to do with their racism, who were obsessed with pseudomessianic concepts of saving humanity from the Jews, had used a broad stratum of the intelligentsia, people who

supported Nazi utopianism, to execute a genocidal program”, Bauer, Y., *a.g.e.*, s.37.

[10] Browning, Ch., *Des hommes ordinaires, Le 101e bataillon de r serve de la police allemande et la Solution finale en Pologne*, Paris, 10/18, 1996.

[11] Akçam, T., *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1992.

[12] Şunu eklemek gerekir ki Osmanlı kenarı Müslümanları gayrimüslimlerden veya bir coğrafi merkezi İmparatorluğun kalanından değil, Saray ve bürokrasiyi bir yana, farklı inançlara sahip tebaanın bütününü diğer yana ayırır (Mardin, Ş., “Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics”, *Daedalus*, no: 1, c.102, 1973, s.169-190, Türkçesi: *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, İletişim Yay., 2003). Statüleri dini farklılaşma ile belirlenen tebaaların aralarında eşit olmadığı açıktır. Ancak her imparatorluk gibi, Osmanlı İmparatorluğu da “most favored lords” kategorisi tarafından temsil edilen “grupları” (Müslümanlar, Hıristiyanlar, Yahudiler ve Yezidiler veya Aleviler gibi Müslümanlığı terk etmiş ve bu nedenle, ilkesel olarak, her türlü yasal varoluştan dışlanmış olmaları gereken topluluklar...) idare etmeyi tercih eder. Diğer taraftan, eyaletler seviyesinde, dini toplulukların arasındaki sınırları ortadan kaldırmayan, ancak eyaletin merkeze karşı özerkliğini sağlayan bir dayanışma gözlenmektedir.

[13] Kuchner, D., *The Rise of Turkish Nationalism, 1876-1908*, Londra, Frank Cass, 1977.

[14] Entellektüel ve askeri elit için aynı zamanda Rodrigue’in H.-L. Kieser & D.J. Schaller (der.), *Der Völkermord an der Armeniern und die Shoah*, Basle, Chronos Verlag, 2002, içindeki yazısına bakınız.

[15] Daha sonra tekrar değineceğim gibi toprak merkezli uyurşmazlık ekonomik kazanç ve kayıp hesapları ile bir arada gidiyordu.

[16] Leca, J., “Individualisme et citoyenneté”, in Birnbaum, P. & Leca, J. (eds.), *Sur individualisme*, Paris, FNSP, 1991, s.159-209.

[17] Ne yazık ki Nurnberg Mahkemesi tarafından Hitler’e mal edilen ve *Times* gazetesine referansla H.Pasdermadjian tarafından aktarılan konuşmaya doğrudan erişimim olmadı: “gücümüz hızımızda ve sertliğimizde olmalı. Özel S.S. birliklerine Polonya cephesine gitmelerini ve acımasızca erkek,kadın ve insanları öldürmelerini emrettim. Bugün kim artık Ermenilerin imhasından bahsediyor?”, (Pasdermadjian, H., *Histoire de l’Arménie*, Paris, Librairie orientale H. Samuelian, 1971, s.411. Bu konuşmanın gerçeğe uygunluğu için , cf. Ternon, Y., “La qualité de la preuve, A propos des documents Andonian et de la petite phrase d’Hitler”, Comité de Défense de la Cause Arménienne, *L’actualité du génocide des Arméniens*, Créteil, Epidol, s. 135-141, 1999, 138,-140.

Ancak Y. Bauer ile birlikte belirtelim ki (Bauer, *age*), bu konuşma hedef olarak Yahudileri değil Polonyalıları göstermektedir. Hitler’in özel olarak Yahudilere ilişkin konuşmaları için, cf. C. Gerlach, “Die Wansee-Konferenz, das Schicksal der deutschen Juden und Hitlers politicshe Grundsatzentscheidung alle Juden Europas zu ermoden”, *Werkstattgeschichte*, no:18, 1997, s. 7-44.

[18] Arendt, H., *Les origines du totalitarisme Le système totalitaire*, Paris, 1972, Seuil, s. 102-103. Türkçesi: *Totalitarizmin Kaynakları*, İletişim Yay., İstanbul 1998.

[19] Abel, O., “Le conflit des mémoires. Débris ottomans et la Turquie contemporaine”, *Esprit*, No:1, 2001, s. 124-139.

[20] Foucault, M., *Histoire de la sexualité*, Vol.1, Paris, NRF, 1997. Türkçesi: *Cinselliğin Tarihi*, YKY Yay. 2005.

[21] Pichot, A., *La société pure. De Darwin à Hitler*, Paris, Champs-Flammarion, 2000, s.126.

[22] Posen Üniversitesi'nde anatomist Hermann Voss 1941 yılında günlüğüne şöyle yazmaktadır: “Burada, bodrumda, aynı zamanda cesetlerin yakılması için bir tertibat var. Bu tertibat sadece Gestapo tarafından kullanılıyor. Kurşuna dizilmiş Polonyalılar gece teslim edilip yakılıyorlar. Ah, bu şekilde Polonya toplumunun tümünü yok edebilseydik! Polonya halkı yok edilmeli, yoksa Doğu hiçbir zaman sakin olmayacak. Polonya sorununu duygusal olarak değil tamamen biyolojik şekilde ele almak gerektiğini düşünüyorum. Onları yok etmeliyiz, yoksa onlar bizi yok edecekler”, (aktaran Vidal, D., *Les historiens allemands relisent le Shoah*, Bruxelles, Complexe, 2002, s.77).

[23] İttihat ve Terakki'nin tarihi figürlerinden biri olan Dr. Reşid, birkaç sene önce Rumları iç düşmanlar olarak tanımlamıştır. (bkz. Kieser, H.-L., “Dr Mehmed Reshid (1873-1919): A Political Doctor”, in H.-L. Kieser & D.J. Schaller (dir.), *Der Völkermord an der Armeniern und die Shoah*, Basle, Chronos Verlag, 2002, s. 317-345.

[24] Sahingiray, M. R., *Hayatı ve Hatıraları*, İzmir, Akademi Kitabevi, 1997, s.98. Aynı savlar, Kemalizm döneminde Türk köylüsünü köleleştirmiş sömürücü ve feodal bir sınıf oluşturmakla itham edilen Kürtlere karşı ileri sürülecektir. (Cf. Bayrak, M., *Kürtler ve Ulusal Demokratik Mücadeleleri. Gizli Belgeler - Araştırmalar - Notlar*, Ankara, Öz-Ge, 1993; Bayrak, M., *Açık-Gizli / Resmi - Gayri resmi Kürdoloji belgeleri*, Ankara, Öz-Ge, 1994).

[25] Talat Paşa, *Talat Paşa'nın Anıları*, İstanbul, İletişim Yay., 1994, s. 66-67.

[26] Alman generali Bronsart'ın 1915 trajedisini şu şekilde savunduğunu belirtelim: “Gerçekten Ermeni Yahudi gibidir, kendi ülkesi sınırları dışına çıkmış, kendini misafir eden halkın iliğini emen bir parazit. Her yıl, tefecilik mesleğini yürütmek için -tıpkı Almanya'ya göç eden Polonya Yahudileri gibi- anavatanlarını terk ederler. Bu kaba halka karşı bir orta çağ formunda zincirlerinden boşanan ve onun ortadan kalkmasına yol açan öfke işte buradan gelmektedir” (Dadrian, V. *Histoire du génocide arménien*, Paris, S1996, s.416).

Aynı zamanda belirtelim ki birçok Türk tarihçisi benzer savları ileri sürmek için Ermeni karşıtı ve antisemit diğer yazarları kendileri ve okuyucuları arasına sokmaktadır. Türk Tarih Kurumu tarihçisi S. Sonyel, Sykes-Picot Anlaşması'nın iki mimarından biri Sir Mark Sykes'e referans vermekte: "Sir Mark Sykes Ermenilerin gerçek mahiyetleri hakkında dikkate değer bilgiler vermektedir. Bu zata göre Ermeniler sefih ve insanlarda sadece tikslenme uyandıran kişilerdir. Yahudilerin dahi bazı olumlu yönleri varken, Ermenilerin hiç yoktur" (Akçam, A., *age.*, s.32). Böylece, tarihçi, sorumluluğunu yüklenmeksizin bir mesajı iletmektedir, zira referans "teknîği" onu korumaktadır. Referans ile, söz ettiği grubun insan niteliğini yok etmekte ki bu ona karşı şiddeti meşru kılmaktadır (cf. Bu konu hakkında, Burgat, F., "La logique de la légitimation de la violence: animalité vs. humanité", in F. Héritier, *De la violence*, cilt. 2, Paris, Odile Jacob, 1999, s.61).

[27] Gazigiray, A., *Osmanlılardan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörü'nün Kaynakları*, İstanbul, Gözen Kitabevi, 1982, s. 35-87. Bu tip savların Ruanda soykırımı sırasında çok büyük oranda kullanıldığının altını çizelim (cf. Vidal, C., "Le génocide des Rwandais tutsi: cruauté délibérée et logiques de la haine", in F. Héritier, *De la violence*, cilt.1, Paris, Odile Jacob, 1996, s.325-366; Neuberg, D., "Dynamics of Escalating Violence" in *Sociologus*, No:1, 1999, s. 153-174). H. Kaiser'e göre, Ermenileri bir ezen "etnik-sınıf" olarak kabul eden bu bakış, XX yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı tarihi ile ilgili bilimsel literatürde ortadan kaybolmamıştır. Cf. Kaiser, H., *Imperialism, Racism, and Development Theories. The Construction of a Dominant Paradigm on Ottoman Armenians*, Ann Arbor, Gomidas Institute, 1997.

[28] "Kimin sorumlu olduğu sorusu tarihçiyi esas yanıtlanması gereken sorudan uzaklaştırmaktadır: soykırım tam olarak hangi koşulların sonucunda gerçekleştirilebilmiştir? Nasıl olur da hastalıklı bir nefret, paranoyak bir saplantı, bin yıllık bir tarih anlayışı bir gerçeklik haline gelip hükümetin dehşetengiz bir uygulamasına dönüşmüştür." Kershaw, I., *Qu'est-ce que le nazisme? Problèmes et perspectives d'interprétation*, Paris, NRF-Folio, 1997, s.177.

[29] Vidal, D., *a.g.e.*

[30] Gerlach, C., *a.g.y.*

[31] Zürcher, E.J., *Turkey. A Modern History*, Londra & New York, I.B. Tauris, 1998, s.121.
Türkçesi: *Modern Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yay.

[32] Ara Sarafian ve Hilmar Kaiser'in Türk arşivlerindeki maceraları için bakınız Sarafian, 1999. Sarafian'a göre "soykırımın araştırılmasını inkarcı parametreler çerçevesine hapsedme çabaları, sadece Türk arşivlerindeki ulaşılabilir dosyaların yetersizliğinden ve dolayısıyla inkarcı argümanlara temel oluşturmadaki elverişliliğinden dolayı değil, esas olarak bu dokümanlar Türk ulusal tezini yalanladığı için başarısızlığa uğramıştır." Sarafian, A., "Réexamen du débat sur les Archives ottomanes", Comité de Défense de la Cause Arménienne, *L'actualité du génocide des Arméniens*, Créteil, Edipol, 1999, s. 127.

[33] *Cihat ve Tehcir. 1915-1916 Yazıları*, İstanbul AFA.

[34] Akçam, T., *a.g.e.*, s. 175-176. Bu metin Türk eserlerinde sürekli olarak alıntılanmaktadır. Örneğin Ermeni sorununun resmî tarihçisi B.N. Şimşir, kendi eserinde şöyle demektedir: "Ermenileri Anadolu'nun dışına tehcir etme emrini aldığında Dr. Reşid Diyarbakır yöresinde şevkle uygulamaya girişti" (*a.g.e.*, s. 168). Dr. Reşid'in tanıklığını Ziya Gökalp'in 1919'daki ifadesiyle karşılaştırın: "milletimize iftira atmayın. Türkiye'de Ermeni kıyımı yoktur, Türklerle Ermeniler arasında mukatele vardır. Onlar bizi sırtımızdan vurdu, biz de onları vurduk." Sapolyo, E.B., *Ziya Gökalp, İttihat ve Terakki Meşrutiyet Tarihi*, İstanbul, İnkılap ve Aka, 1974, s. 184.

[35] Akçam, T., *a.g.e.*, s. 123.

[36] Kocahanoğlu, O. S., *İttihat ve Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması (1918-1919)*,

İstanbul, Temel Yayınları, 1998, s. 523.

[37] Kut, H., “Eylül 1918’de Erivan ve Ermeniler”, *Ermeniler Hakkında Makaleler Derlemeler* içinde, Erzurum, Erzurum Üniversitesi Yayınları, 1978, s. 147-165. Büyük harfler yazara aittir.

[38] Dadrian, V., “Le génocide devant le droit”, *L’Intranquille*, no. 2-3, 1994, s. 107.

[39] Y. Bauer’in belirttiğine göre Nazi bürokrasisi - teknokrasisi sarsak, verimsiz, kendi içinde çelişen bir makineydi; burada her organ diğerine karşı savaşarak bir tımar elde etmişti ve bunu muhafaza için uğraşıyordu. Bauer, Y., *a.g.e.*, s. 78. Bu tımarlar bütünlüklerinde, çoğu zaman Berlin’in emirlerini dahi beklemeden, kendi kontrol ettikleri sektörlerde Yahudilerin yok edilmesi fiiline katılmaktaydı.

[40] Balkan, F., *Fuat Balkan’ın Hatıraları. İlk Türk Komitacısı*, İstanbul, Arma Yayınları, 1998, s. 7.

[41] Buna ilişkin bakınız, Esatlı, M. R., *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi ve Yakup Cemil Niçin Öldürüldü?*, İstanbul, Hürriyet Yayınları, 1975.

[42] Tunçay, M., *Cihat ve Tehcir. 1915-1916 Yazıları*, İstanbul AFA; Kaiser, H., *Eberhard Count Wolfskeel von Reichenberg, Zeitoun, Mousa Dagh, Ourfa: Letters on the Armenian Genocide*, Princeton, Gomidas Institute, 2001.

[43] Tunçay, M., *a.g.e.*, s. 8.

[44] Şerif Bey, *Kaymakam Şerif Bey’in Anıları. Sarıkamış*, İstanbul, Arba Yayınları, 1998.

[45] Kocahanoğlu, O. S., *a.g.e.*, s. 82. Said Halim’in her şeyden önce kendini temize

çıkarmayı amaçlayan bu resmi açıklamalarına dikkatle yaklaşmak gerekir. Karar mekanizmasının dışında bırakıldığı bir vakıadır ve pek çok belgeyle ispatlanmıştır. Gene de kanaatimce hiç değilse ilk başta gerekli bilgilere ulaşabilecek olanakları vardı.

[46] Cemal Paşa, *Hatıralar*, İstanbul, Çağdaş Yay., 1997, s. 439-440. Gene de bu itaatin hakikaten de istemeden mi olduğu noktasında sorgulayıcı olmak gerekir. “Avrupa Parlamentosu üyesi ve Ermeni Devrimci Federasyonu’nun Osmanlı İmparatorluğundaki sorumlusu Garo Pasdermadjian’ın anılarında belirttiği gibi, aslında 1913 yılında Cemal Ermeni meslektaşlarını uyardı: Eğer Büyük Güçlerin yardımıyla gayelerini elde etme isteminde ısrar ederlerse Müslüman halk silahlanır ve üç yüz dört yüz bin Ermeni katledilir”.. Bakınız Adanır, F., “Le génocide arménien? Une Réévaluation”, Comité de Défense de la Cause Arménienne, *L’actualité du génocide des Arméniens*, Créteil, Edipol, 1999, s. 411.

[47] Türk tarihçisi D. Avcıoğlu bu dışarda bırakılma durumunu doğrulamaktadır: “Hıristiyan öğelerin yok edilmesi resmi hükümet birimlerinin dışında, İttihad çevrelerinde, aylarca süren bir tartışmanın sonunda kararlaştırılmıştır. İttihatçıların güvendiği genç subaylar İstanbul’a çağrılmış ve onlara teslim edilecek görevin detayları aktarılmıştır. (Dadrian, V., *a.g.e.*, 1996, s. 385.)”

[48] Morley, B.B., *Marsovan 1915. The Diaries of Bertha Morley*, Ann Arbor, Gomidas Institute, 2000, s. 24.

[49] Barton, J.L., “*Turkish Atrocities*”. *Statements of American Missionaries on the Destruction of Christian Communities in Ottoman Turkey 1915-1917*, Ann Arbor, Gomidas Inst, 1998, s. 97-104.

[50] Şahingiray, M.R., *a.g.e.*, s. 86.

[51] Aktaran, Akçam, T., s. 202.

[52] T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Ankara T.C. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1994, s. 93-96.

[53] Ahmad, K.M., “Les Kurdes et le génocide des Arméniens,” *Revue du monde arménien moderne et contemporain*, c.4, 1998, s. 163-184.

[54] Atkinson, T., “*The German, the Turk and the Devil made a Triple Alliance.*” *Harpoot Diaries, 1908-1917*, Princeton, Gomidas Institute, 2000, s. 44; Ter Minassian, A., “Un exemple, Mouch 1915,” Comité de Défense de la Cause Arménienne, *L’actualité du génocide des Arméniens*, Créteil, Edipol, 1999, s. 231-252.

[55] Ter Minassian, A., *a.g.e.*

[56] Şahingiray, M.S., *a.g.e.*, s. 27.

[57] T.C. Başbakanlık, *a.g.e.*, s. 93-96.

[58] Şahingiray, M.S., *a.g.e.*, s. 106. Başbakanlık Arşivlerince yayınlanan Osmanlı belgelerine göre Katolik ve Protestan Ermeniler ancak tehcirin ileriki aşamalarında ayrı tutularak korunmuşlardır. Ancak 12 Mart 1916’da, yani neredeyse tehcir bittikten sonra, “ihtilalci komitelerle ilişkisi olmayan ve ihanet etmeyen Ermenilerin” tehcir edilmemesi emri verilmiştir. Nihayet, 22 Ekim 1918’de hayatta kalan sürgünlerin geri dönüşüne izin verilmiştir. Bakınız T.C. Başbakanlık, *a.g.e.*

[59] Kieser, H.L., “Dr. Mehmed Reshid (1873-1919): A Political Doctor,” *a.g.y.*

[60] Şahingiray, M.Sa.g.e, s. 26-27.

[61] Riggs, H.H. *Days of Tragedy in Armenia. Personal Experiences in Harpoot, 1915-1917*, Ann Arbor, Gomidas Institute, 1997, s. 140.

[62] A.g.e.. Aynı zamanda bakınız Barton, J.L., *a.g.e.* Kıyım yöntemi olarak açlığın rolüne değin çok az çalışma yapılmıştır. Shoah örneğinde bunun için bakınız, Vidal, D., *a.g.e.* Ukrayna'nın kulaklardan arındırılması örneği içinse, Choumouk, D., "Faim et Famine," *L'Intranquille*, no.2-3, 1994, s. 541-554.

[63] Örneğin Trabzon'da bir rahip evini içeriden kilitleyip, kundaklayarak dindashlarının bir kısmının ölümüne sebebiyet vermekle suçlanmıştır (vali Cemal Azmi'nin mektubu 1 Temmuz 1915, T.C. Başbakanlık, *a.g.e.*, s. 57).

[64] "Reşid Bey'in emirleri üzerine Diyarbakır'dan jandarmalar Mardin'e gelmiş ve burada Ermeni metropolitini önemli sayıda Ermeni ve diğer Hıristiyanlarla birlikte tutuklamıştır. Bunlar toplam yedi yüz kişidir ve gece olunca şehir dışına çıkarılıp koyun gibi boğazlanmıştır. Tüm bu kıyımlarda toplam iki bin kişinin öldürüldüğü tahmin edilmektedir. Osmanlı hükümeti Reşid Bey'e karşı gerekli önlemleri almazsa çevre vilayetlerde mukim sıradan Müslüman tebaanın ayaklanıp bölgenin tüm Hıristiyan ahalisini katletmeleri söz konusu olabilir" (Alman elçisi Wagenheim'in 12 Temmuz 1915 tarihli notası; zikredildiği yer, Kieser H.L., "Dr. Mehmed Reshid (1873-1919): A Political Doctor," *a.g.y.*).

[65] T.C. Başbakanlık, *a.g.e.*, s. 69. Bu yazışma 1915'in Türkiye'deki resmi tarihçilerinden biri olan Gürün tarafından da zikredilmektedir: "son zamanlarda vilayetin Ermenileri gece vakti şehirden çıkartılıp koyun gibi boğazlanmaktadır. Öğrendiğimize göre yaklaşık iki bin ölünün olduğu tahmin edilmektedir. Bu durum kesinlikle engellenmelidir. Gerçek durum üzerinde bir an evvel bilgilendirilmemiz gerekmektedir," (Gürün, K., *Le dossier arménien*, s.l., Triangle, 1984, s.258).

[66] Bakınız R.H. Kévorkian tarafından gerçekleştirilen belgeli araştırma; buna göre bu kamplardaki kurbanların sayısı 630 bin olarak tahmin edilmektedir “ki bunların yaklaşık iki yüz bini Ras ve Dar-el-Zor bölgelerinde katledilmiştir.” Kévorkian, R.H., “Camps de concentration de Syrie et de Mésopotamie (1915-1916): la deuxième phase du génocide,” Comité de Défense de la Cause Arménienne, *L’actualité du génocide des Arméniens*, Créteil, Edipol, 1999, s. 177-218.

[67] Timur, T., *1915 ve Sonrası. Türkler ve Ermeniler*, Ankara, İmge Kitabevi, 2000, s. 32.

[68] Talat Paşa, *a.g.e.*, s. 94-95; Kutay, C., *Şehit Sadrazam Talat Paşa’nın Gurbet Hatıraları*, İstanbul, c.3, 1983, s. 1183-1190.

[69] Bauer, Y., *a.g.e.*, s. 45.

[70] Kershaw, I., *Hitler, Essai sur le charisme en politique*, Paris, NRF, 2001, özellikle 7. bölüm.

[71] Sofsky, W., *Traité de la Violence*, Paris, NRF, 1996, s. 49.

[72] B. Lempert de bu şiddeti tüm nihai lik düşüncesinden arınmış mutlak bir *praksis* olarak tekilleştirir : “Sıralamayı kuran cinayet ve kıyımı eyleyen de ölümdür. Katliam siyasi tavır değerini aldığı ve işkence analiz aracı olarak kurgulandığında kümelenen tüm söylemler marazi bir efsunlanma halinin sayıklamalarından ve yok etme yarışından başka bir şey değildir.” Lempert, B., *Critique de la pensée sacrificielle*, Paris, Seuil, 2001, s. 141.

[73] Furet, F. & E. Nolte, *Fascisme et communisme*, Paris, Plon, 1998, s. 109-110.

[74] Sofsky, W., *a.g.e.*, s. 49.

[75] Verheij, J., “Les Frères de terre et d’eau: sur le rôle des kurdes dans les massacres arméniens de 1894-1896,” *Les Annales de l’autre Islam*, sayı 5, 1998, s. 225-276; Meyrier, G., *Les massacres de Diarbekir. Correspondence diplomatique du Vice-Consul de France 1894-1896*, Paris, L’Inventaire, 2000.

[76] Asaf, M., *1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım*, Ankara, TTK, 1986; Cemal Paşa, *a.g.e.*.

[77] Bakınız Akçam, T., *a.g.e.*

[78] Dadrian, V., *a.g.e.*, s. 41.

[79] Bakınız Saydam, A., *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara, TTK, 1997. Bu savaşlar sadece demokratik etkilerinden dolayı mühim değildir, aynı zamanda kalıcı bir travmanın da kaynağıdır. Örneğin Dr. Reşid, Çerkezdi. Çerkez Edhem gibi, Kafkas kökenli pek çok göçmen Teşkilat’da mühim görevler üstlenmiş benzerdir. Bunlar daha sonra Kemalist ve Kemalizm sonrası Türkiye’de de sorumlu mevkilere gelecektirler. Bu konu, Teşkilat’ın Kafkas ve Balkan kökenli üyeleri arasındaki saygınlık çekişmesi (ve kanlı rekabet) hâlâ tarihçisini beklemektedir.

[80] 6 Ağustos 1906 tarihinde Sezai Bey’e ortak yazdıkları ve “Adriyatik’ten Çin Seddine kadar Türk Birliği”nden bahsettikleri bir mektup için bakınız Kuran, A.B., *İnkılap Tarihimiz ve İttihad ve Terakki*, İstanbul, Tan Mat., 1946, s. 106-207.

[81] Bakınız Akçam, T., *a.g.e.*

[82] İlhak edilen bölgelerin gettoları bu kuralın istisnasıdır (bakınız Bauer, Y., *a.g.e.*, s. 179).

[83] Revault d’Allones, M., *Ce que l’homme fait à l’homme. Essai sur le mal politique*, Paris,

1995, s. 50. Yahudilerin özel kişiler tarafından mülksüzleştirilmesi ve imha kamplarında gerçekleştirilen yağmalar için bakınız Vidal, D., *a.g.e.*

[84] Bauer, Y., *a.g.e.* s. 47-48.

[85] Toprak, Z., *Türkiye’de Milli İktisat (1908-1918)*, Ankara Yurt Yayınları, 1982, s. 351.

[86] Kouymjian, D., “La confiscations des biens et la destruction des monuments historiques comme manifestations du processus génocidaire,” Comité de Défense de la Cause Arménienne, *L’actualité du génocide des Arméniens*, Créteil, Edipol, 1999, s. 219-230. Buna dair başka bir örnek de G. Vardar’ın anılarındaki Bahaeddin Şakir ile Hüsrev Sami ve Sapançalı Hakkı adlı iki İttihatçı arasındaki bir konuşmadır:

“Erzurum’a gidilecek Ermeniler tehcir edilecek.

“Tehcir edilecekler de malları ne olacak? Bir planımız var mı?

“Ne planı olabilir ki? Size tehcir edilecekleri söylendi. Gerisini de siz anlayın” Vardar, G., Tansu S.N., *İttihat ve Terakki İçinde Dönerler*, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 1960, s. 313.

[87] Bakınız Akçam, T., *a.g.e.*, Timur, T., *a.g.e.*

[88] Künzler, J., *Im Lande des Blutes und der Tränen. Erlebnisse in Mesopotamien Während des Weltkrieges (1914-1918)*, Zürich, 1999, s. 92.

[89] Toprakların ve diğer gayrimenkul malvarlıklarının ele geçirilmesi 1894-1896 katliamları sırasında da mühim bir saik teşkil etmekteydi. Bakınız, Bozarslan, H., “Histoire des relations kurdo-arméniennes” in H.L. Kieser (ed.), *Kurdistan und Europa. Einblicke in die Kurdische Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts*, Zürich, Chronos, 1997, s. 151-186.

[90] Riggs, H.H., *a.g.e.* s. 102.

[91] Kocahanoğlu, O. S., *a.g.e.*, s. 185.

[92] Şahingiray, M.S., *a.g.e.*, s. 170.

[93] Browning, Ch., *a.g.e.*, ; Kershaw, I., *a.g.e.*.

[94] Kershaw, I., *Hitler, a.g.e.*, s. 66.

[95] Kuran, A.B., *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*, İstanbul, Baha Matbaası, 1956; Rouben, *Mémoires d'un partisan arménien -fragments-*, La Tour d'Aigues, Editions de l'Aube, 1990.

[96] "Müslümanlar ve sevgili Türk vatandaşlarımız!"

"Ermeniler, devletimizin en yüksek mevkii olan, tüm Avrupa'nın saygı duyduğu Bab-ı Ali'ye saldırmaya cüret etti. Başkentimizi altüst ettiler. Ermeni yurttaşlarımızın bu küstah hareketi bizi ziyadesiyle üzdü. Gene de görmek gerekir ki bu üzücü ve kırıcı olaylara yol açan tahakküm, despotluk ve kötü idaredir. Biz Türkler, tüm Osmanlılar gibi bu despot idareye karşı ıslahat ve hürriyet taraftarıyız. Bunlar teşkilatımızın amaçlarıdır. Ermenileri suçlamaktansa kötü idarenin, tahakkümün ve despotizmin merkezi olan Bab-ı Ali'ye saldırmak gerekmektedir. Şeyh-ül İslam makamına ve Yıldız sarayını da despotların kafasına yıkmalıyız. Medeni dünyaya bizim de hürriyeti sevdiğimizi ve hürriyeti hak ettiğimiz gösterelim." Bakınız Temo, İ., *İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kurucusu ve I/I nolu üyesi İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları*, İstanbul, Arba Yayınları, 1987, s. 40-41.

[97] Dr. Reşid şöyle yazmaktaydı: "Osmanlı sıfatını haiz bütün halklar kardeştir. Ermenilerin İstanbul'da katledilmesi (Ağustos 1896) bütün Osmanlılar için bir ayıptır, fakat hiç şüphe

yoktur ki bunun sorumlusu Türkler değil Hamidiye idaresi ve onun cellatlarıdır. Türkiye'nin ıslahat yapmasını isteyen Avrupa bunu kullanarak Türkleri iflah olmaz ve barbar insanlar olarak göstermek istemektedir. Yıldız'ın bu tuzağa düşmemesi için farklı Osmanlı halklarını birleştirmeye çabalamak ve despotik idareyi devirmek gerekir. Kısacası, eğer mağlup olmak istemiyorsak tüm Osmanlı halkları olarak birleşelim ve anayasanın yeniden tesisi ile hürriyet için çalışalım (Kieser, H.L., "Dr. Mehmed Reshid," *a.g.y.*.. zikredilmiştir.)"

[98] Osmanlı liberallerinin önderi olan Prens Sabahattin, bu meseleden 1919'da bahsederken şöyle diyor: "Tüm dünyanın sempatisini meşru bir biçimde elde eden Ermeniler için de samimi dostluk duygularımı ifade etmekteyim. Bu yüzden arzularını örselemeye çalışmak, saçma görmek ve Ermenileri daha uzun bir süre hakimiyetimiz altında tutmayı istemek adil değildir. Fakat şunu da belirtmek gerekir ki Meşrutiyetin başlarında İstanbul'daki temsilcilerini de çektikleri cefalardan kısmen sorumlu tutuyorum. Müteaddit ihtarlarıma rağmen Talat ve arkadaşlarının beyanlarının samimiyetine ikna oldular, bakanların kendilerine yaptığı ziyaretlerden gözleri kamaştı, böylece onlar tarafından aldatılma zeminini büyük bir zevkle kendileri hazırladı. Ne yazık ki bunu, bu dostluk ve güveni, pahalıya ödediler," A. El-Ghayati, "Chez le Prince Sabaheddine," *Tribune de Genève*, 02-03.03.1919. H.L. Kieser'e bana bu söyleşinin bir kopyasını sağladığı için teşekkür ederim.

[99] Bougarel, X., "La Bosnie survivra-t-elle aux accords de Dayton," J. Hannover (ed.) *Guerre civile. Economies de la violence, dimensions de la civilité* içinde, Paris, 1999, s. 237-259.

[100] "Gülizar meselesi"nin de gösterdiği gibi şiddetin bu biçimi 1894-1896 kıyımlarının öncesinde ve esnasında da mevcuttu. Bakınız Kevonian, A., *Les Noces noires de Gülizar*, Marseille, Parenthèses, 1993.

[101] V. Nahoum-Grappe'ın da altını çizdiği gibi "cinsiyet ve genel olarak beden sorunsalı her zaman kadınlığın tarifi içinde konumlandırılırken, aklın evrenselliği erkeklerle

ilişkilendirilir: bu temel ve malum asimetrinin bazı sonuçları vardır ki bunlardan biri de kurbanın kadın kimliğine uygun işkence metotlarının seçilmesidir” Nahoum-Grappe, V., “L’usage politique de la cruauté,” F. Héritier, *De la violence* içinde, c.1, Paris, Odile Jacob, 1996, s. 283.

[102] Ter Minassian, A., “La femme arménienne dans la diaspora,” *Hack*, 2001, özel sayı “La femme arménienne dans la diaspora,” s. 127.

[103] Yelda’nın da işaret ettiği gibi. çağdaş Türkiye’de fetih fikri, ötekinin, gayrı Müslim azınlıkların olduğu kadar Kürtlerin de, alegorik feminizasyonunu açıklamaktadır. En azından simgesel olarak bu guruplara karşı cinsel şiddete de cevaz vermektedir. Bakınız, Yelda, *Çoğunluk Aydınlarında Irkçılık*, İstanbul, Belge Yayınları, 1998.

[104] Barton, J.L., *a.g.e.*; Riggs, H.H., *a.g.e.*, s. 98 ; Jackson, J.B., “Le génocide arménien dans les archives américaines”, Adalian, R. içinde, Comité de Défense de la Cause Arménienne, *L’actualité du génocide des Arméniens*, Créteil, 1999, s. 101.

[105] Beylerian, A., *Les Grandes Puissances, l’Empire ottoman et les Arméniens dans les Archives françaises (1914-1918)*, Paris, Publications de la Sorbonne, 1983, s. 206, ayrıca bakınız Halep Alman lisesinin pek çok öğretmeni isyan ettiren mektup , *ibidem*. s. 227-228.

[106] Künzler, J., *a.g.e.*, s. 133-135.

[107] T.C. Başbakanlık, *a.g.e.*, s. 85.

[108] T.C. Başbakanlık, *a.g.e.* Gürün’ün atıf yaptığı Fransızca versiyonunda “genç kadın ve dullar” ifadesi silinmiştir. Bakınız Gürün, K., *a.g.e.* s. 258.

[109] Kieser (ed.), *Der verpasste Friede. Mission, Ethnie und Staat in den Ostprovinzen der Türkei, 1839-1939*, Zürich, Chronos, 2000, s. 200.

[110] Akçam, A., *a.g.e.*, s. 132.

[111] Barton, J.L., *a.g.e.*, s. 125, 139; Morley, B.B., *a.g.e.*, s. 21.

[112] Künzler, J., *a.g.e.*, s. 133.

[113] Aktaran Vidal, D., *a.g.e.*, s. 94, 246. G. Harris'in *Fatherland* (Paris, Press-Pocket) adlı romanı da resmi bir inkâr girişiminin, galip gelmiş bir Almanya'da nasıl yaşanacağını tahayyül etmemize olanak sağlıyor.

[114] Valensi, L., "Notes sur deux histoires discordantes. Le cas des Arméniens pendant la Première Guerre mondiale", J. Revel & F. Hartog (ed.), *Les usages politiques du passé*, Paris, EHESS, 2001 içinde s. 157-168; Kieser, H.-L., "Die Armenierverfolgungen in der spätsmanischen Türkei", *Revue suisse d'Histoire*, v. 51, 2001, s. 97-105.

[115] Maalesef Ermenice araştırmalara erişemedim (buna Ermenistan'da yapılanlar da dahil) ve bu konuda senteze dayalı hiçbir çalışmaya rastlamadım.

[116] Son on yılda ortaya çıkan "muhalif" ya da "alternatif" düşünce ise ayrı bir inceleme gerektiriyor.

[117] Kaynak Yayınları, *Tarihten Güncelliğe Ermeni Sorunu. Tahliller-Belgeler-Kararlar*, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2001; Öke, M. K., *Yüzyılın Kan Davası. Ermeni Sorunu 1914-1923*, İstanbul, Aksoy Yayıncılık, 2000.

[118] Billig, M. *Banal Nationalism*, Londra, Thousands Oaks, New Delhi, Sage Publications,

1995.

[119] Hürbas, A., “1918 Erzurum Katliamı Neden ve Nasıl Oldu?”, *Ermeniler Hakkında “Makaleler-Derlemeler”*, Erzurum, Erzurum Üniversitesi Yayınları, 1978 içinde s. 79.

[120] Anadol, C., *Tarihin Işığında Ermeni*, İstanbul, Turan Kitabevi, 1982, s. 82-83; Türközü, H. K., *Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezâlimi*, Ankara, TKAE, 1982; *Tarihimizde Tunceli ve Ermeni Mezâlimi*, Ankara, TKAE, 1984.

[121] Başar, Z., “Geçmişteki Davranışlarıyla Türkler-Ermeniler”, *Ermeniler Hakkında “Makaleler-Derlemeler”*, Erzurum, Erzurum Üniversitesi Yayınları, 1978, s. 20.

[122] M. Ergin, aktaran Akçam, T. *a.g.e.*, s. 85.

[123] Bu, gülünç sahneler ortaya çıkarabiliyordu. Erzurum’da, Ermeni rolünü oynayacak gönüllü bulmakta güçlük çeken belediye (radikal sağın elindeydi) kendi çalışanlarını zorla görevlendirmeye karar verdi ve bu çalışanlar Ermeni rolünü oynamak zorunda kalmaktan ötürü “hoşnutsuz” olduklarını açıkladılar. Bakınız, “Süngüleriz, Bizi Kimse Tutamaz”, *Milliyet*, 02.03.2001.

[124] Akçam, T., *a.g.e.*, Timur, T. *a.g.e.*, Bauer, Y., *a.g.e.*, s. 283.

[125] 11.4.1921 tarihli *Yeni Gün*, aktaran *Bulletin périodique de la Presse turque*, no 14, 12.4.1921-Mayıs 1921, s. 9.

[126] Zürcher, E. J., *Milli Mücadelede İttihatçılık*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004.

[127] Akar, R., *Varlık Vergisi. Tek Parti Rejiminde Azınlık Karşıtı Politika Örneği*, İstanbul, Belge Yayınları, 1992; Akar, R., *Aşkale Yolcuları, Varlık Vergisi ve Çalışma Kampları*,

İstanbul, Belge Yayınları, 2000; Bali, R.N., *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri. Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1999.

[128] *Vakit*, 25.6.1931, aktaran *Bulletin périodique de la Presse turque*, no: 85, 21.6-1.8.1931.

[129] Atsız, N., *Yeni Akis*, No: 1, 1966.

[130] Cf. Copeaux, E., *Espaces et temps de la nation turque. Analyse d'une historiographie nationaliste (1931-1993)*, Paris, CNRS Éditions, 1997; Copeaux, E., *Une Vision turque du monde à travers les cartes de 1931 à nos jours*, Paris, 2000.

[131] Turgut Özal'ın (önce Başbakan, sonra Cumhurbaşkanı oldu, 1993'te öldü) çalışma arkadaşlarının yazdığı bir kitapta şu satırlar yer alıyor: "Bağımsızlık Savaşı'nın sonunda genç Cumhuriyetin ulusal sınırları, Hıristiyan halkların oturduğu toprakları dışarıda bırakıyordu; böylece Anadolu'da, aynı dili konuşan ve aynı kültürel ve dini değerleri paylaşan homojen bir halk yaşıyordu" (Özal, T., *La Turquie en Europe*, Plon, Paris, 1988, 207). Kitaba göre, Ermeni sorunu çağdışı bir hal alacaktı.

[132] Institut de politique étrangère, *a.g.e.*

[133] I. Binark'ın T.C. Başbakanlık, *a.g.e.*, s. XXI'deki girişi.

[134] Vahşetin Avrupa'da ve Birleşik Devletlerde yarattığı memnuniyetsizliğe, Osmanlı İmparatorluğunun savaştaki müttefiki Almanya'nın endişeleri de eklendiği bir sırada toplanan İttihat ve Terakki kongresinde dile getirilmiştir: "ordumuzun çapraz ateş (Ermeni ve Rus) arasında kalması tehlikesi üzerine tüm Ermenilerin savaş bölgesinden ve demir yollarının etrafından uzaklaştırılması gereği hasıl oldu," Tunçay, M., *a.g.e.*, 1991, s. 70.

[135] Uras, E., *The Armenians in History and the Armenian Question*, Istanbul, Documentary Publications, 1988, s. 855.

[136] Gürün, K., *a.g.e.*, s. 263.

[137] Aktaran Revault d'Allones, M., *a.g.e.*, s. 36.

[138] Akçam, T., *a.g.e.*; Halil Berktaş, *Radikal*, 9.10.2000; Ahmet İnel, *Radikal*, 28.1.2001.

[139] Akçam, T., *a.g.e.*, s. 23.

[140] Böylece, 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başında bir dizi Ermeni okulunun açılması bir komponun parçasıydı.: “Neden binlerce Ermeni okulu açılıyor? Bunlar nasıl açılıyor? Kime karşı açılıyor? Bunları hangi eğilim yönlendiriyor? Bunlar komitacı oluşturmak amacıyla açılıyor ve sadece silah depolamak için kullanılıyor.” Anadol, C., *a.g.e.*, s. 81.

[141] Gazigiray, A., *a.g.e.*, s. 263.

[142] Basar, Z., 1978, “Geçmişteki Davranışlarıyla Türkler-Ermeniler”, Çeşitli Konular, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Yayınları, s. 43. Aynı zamanda Ermeni, Rum ve Yahudi toplulukları hakkında Güler, A., *20. Yüzyıl Başlarının Askeri ve Stratejik Dengeleri İçinde Türkiye'deki Gayri Müslimler (Sosyo-Ekonomik Durum Analizi)*, Ankara, T.C. Genelkurmay Başkanlığı, 1996.

[143] Kocabas, S., *Ermeni Meselesi Nedir Ne Değildir?* İstanbul, Bayrak Yayıncılık, 1983, s. 106.

[144] de Certeau, M., *La Culture au pluriel*, Paris, Seuil, 1993.

[145] Bauer, Y., *a.g.e.*

Kaynak: birikimdergisi.com